

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

КІРДАН ОЛЕНА ЛЕОНІДІВНА

УДК 378.11«185/192» (043.3)

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ
ВИЩИМИ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ УКРАЇНИ
(XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Умань – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук
Осадчий Іван Григорович,
Комунальний вищий навчальний заклад
«Академія неперервної освіти»
Київської обласної ради,
ректор;

доктор педагогічних наук, професор
Пантюк Микола Павлович,
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка,
проректор з наукової роботи;

доктор педагогічних наук, професор
Луценко Григорій Васильович,
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка,
завідувач кафедри педагогіки
та менеджменту освіти.

Захист відбудеться «16» березня 2017 р. об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 74.053.01 в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини за адресою: 20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. Садова, 2.

З дисертацією можна ознайомитись на офіційному сайті та у бібліотеці Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини: 20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. Садова, 2.

Автореферат розіслано «15» лютого 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. П. Рогальська-Яблонська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. З часу здобуття Україною незалежності змінилася політична, ідеологічна, філософська, педагогічна та економічна парадигми освіти. Суттєвою особливістю сучасного соціально-економічного і культурно-національного розвитку України є трансформація управління соціальною сферою на засадах децентралізації. Цей процес у галузі державного управління, політики, освіти та культури відображає стійкі тенденції розвитку країни й генералізує ідею децентралізації як основу інноваційного розвитку.

Провідні цілі та завдання реформування освітньої системи України, пріоритетні напрями й основні способи радикальних перетворень в управлінні вищими навчальними закладами визначено Законом України «Про вищу освіту», Національною стратегією розвитку освіти в Україні на період до 2021 р., які підтверджують об'єктивну необхідність розробки нової управлінської парадигми. Імплементация положень Закону України «Про вищу освіту» активізувала початок нового етапу в управлінні вищими навчальними закладами, в основі якого – ідеї університетської автономії, розширення повноважень колегіальних органів управління та самоврядування.

Практика управління вітчизняними вищими навчальними закладами має давню історію й характеризується значним досвідом та традиціями. Це актуалізує потребу вивчення проблеми управління вищими навчальними закладами України в історичній ретроспективі з можливістю виявлення труднощів, неузгодженостей та використання раціональних здобутків минулого. Період ХІХ – початку ХХ ст. має значні спільні аспекти з сьогоденням, позаяк характеризується вагомими зрушеннями в управлінні вищими навчальними закладами, насамперед у контексті децентралізації управління та посилення ролі студентського самоврядування.

Розвиток історико-педагогічної парадигми вищої освіти висвітлено у працях вітчизняних учених, присвячених: теоретичним аспектам нових тенденцій у вітчизняній педагогічній науці (А. Алексюк, С. Гончаренко, Н. Гупан, І. Зайченко, М. Євтух, В. Кузь, В. Луговий, В. Майборода, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та ін.); загальнофілософським проблемам освітньої політики (В. Андрущенко, В. Кремень, С. Ніколаєнко та ін.); демократизації управління освітою (Л. Березівська, Л. Вовк, І. Лікарчук, С. Майборода, Н. Побірченко та ін.).

У вітчизняній історико-педагогічній науці увагу акцентовано на дослідженні становлення та розвитку вищої школи в Україні ХІХ – початку ХХ ст. (Н. Дем'яненко, Т. Завгородня, С. Золотухіна, І. Кравченко, Л. Курило, С. Нікітчина, І. Федосова та ін.), діяльності окремих вищих навчальних закладів вказаного періоду (І. Киричок, С. Коляденко, І. Прудченко та ін.) та персоналій (О. Дутко, О. Мельникова, Л. Семеновська та ін.).

Проблеми теорії та історії управління освітньою сферою висвітлюються у публікаціях сучасних дослідників: О. Адаменко, Б. Гаєвського, В. Князева, С. Крисюка, І. Осадчого, Т. Сорочан, Є. Хрикова та ін. Розкриттю історико-педагогічних проблем управління вищими навчальними закладами сприяє спектр сучасних історичних (Т. Дороніна, Т. Косінова, С. Посохов, Т. Стоян, Т. Удовицька, С. Черняк, Т. Шаравара та ін.) та правознавчих (Е. Писарева та ін.) досліджень. Окремі аспекти управління вищими навчальними закладами на українських землях у

XIX – на початку XX ст. досліджували Л. Зеленська (учені ради в системі діяльності університетів), В. Мокляк (студентське самоврядування), Т. Шушара (організаційно-методична діяльність навчальних округів). Однак, теорія і практика управління вищими навчальними закладами України періоду XIX – початку XX ст. як окрема наукова проблема комплексно не досліджувалась.

Аналіз праць і практичної діяльності видатних педагогів та управлінців: Д. Багалія, М. Бунге, В. Вернадського, С. Гогоцького, М. Демкова, В. Іконникова, В. Каразіна, М. Костомарова, М. Пирогова, К. Ушинського та ін. – дозволив виявити переконливі факти першості українських дослідників у розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами. Вивчення проблеми управління вищими навчальними закладами в історико-педагогічному аспекті констатувало, що вже в другій половині XIX ст. у вітчизняній педагогіці започатковано університетознавчі дослідження, що тривають і донині.

Об'єктивне осмислення надбань XIX – початку XX ст., що в науково-теоретичному плані зумовлено необхідністю подолання фрагментарності історико-педагогічних знань про систему управління вищими навчальними закладами на українських землях, а також потреба критичного аналізу теорії і практики управління вищими навчальними закладами з метою обґрунтованого використання позитивного досвіду в процесі сучасної модернізації вищої освіти України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору зумовлюють низку суперечностей, насамперед, між:

- новими реаліями реформаційних процесів в управлінні вищими навчальними закладами в Україні, викликаними суспільно-політичними, соціально-економічними змінами, входженням у європейський освітній простір, та відсутністю критично осмисленого, теоретично обґрунтованого знання про досвід реалізації теорії і практики управління вищими навчальними закладами на українських землях у XIX – на початку XX ст.;

- необхідністю прогнозування результатів уведених змін в управлінні вищими навчальними закладами та недостатнім науковим осмисленням ретроспективи вітчизняних тенденцій зазначеного напрямку;

- незначним рівнем обізнаності адміністративно-управлінських працівників з конструктивними здобутками теорії і практики управління вищими навчальними закладами на українських землях у XIX – на початку XX ст. та доцільністю творчого використання історичного досвіду у сучасній управлінській практиці;

- потребою інтеграції у зміст підготовки фахівців з управління навчальними закладами цілісного дослідження теорії і практики управління вищими навчальними закладами й відсутністю неупередженого його вивчення та узагальнення.

Отже, актуальність окресленої проблеми, важливість об'єктивного осмислення теоретичного і практичного досвіду минулого для розвитку управління сучасними вищими навчальними закладами України, відсутність ґрунтовних історико-педагогічних досліджень і необхідність розв'язання наявних суперечностей зумовили вибір теми дослідження: **«Теорія і практика управління вищими навчальними закладами України (XIX – початок XX століття)».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником комплексних програм науково-дослідної роботи Уманського

державного педагогічного університету імені Павла Тичини: «Методологія підвищення функціонально-посадової компетентності керівних кадрів вищої школи» (державний реєстраційний номер 0112U000173) та «Теорія, історія та практика управління навчальними закладами» (державний реєстраційний номер 0116U000116). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 5 від 15 листопада 2010 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 2 від 22 лютого 2011 р.).

Мета дослідження – здійснити системний аналіз теорії і практики управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.; актуалізувати конструктивний досвід управління вищими навчальними закладами й окреслити напрями його творчого використання у сучасних умовах.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження**:

1. Обґрунтувати теоретико-методологічні засади та визначити категорійно-поняттєвий апарат дослідження.
2. Здійснити історіографічний аналіз проблеми управління вищими навчальними закладами у ХІХ – на початку ХХ ст.
3. Виокремити основні періоди розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст., схарактеризувати особливості та виявити провідні тенденції кожного періоду.
4. Проаналізувати нормативно-правове забезпечення управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.
5. Дослідити трансформацію системи управління вищими навчальними закладами заявленого історичного періоду на державному, регіональному та інституційному рівнях.
6. Схарактеризувати та узагальнити погляди вчених, педагогів, управлінців, громадських діячів досліджуваного періоду на проблему управління вищими навчальними закладами.
7. Актуалізувати конструктивний досвід управління вищими навчальними закладами на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст. й окреслити напрями його творчого використання у сучасних умовах.

Об'єкт дослідження – управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.

Предмет дослідження – нормативно-правові, теоретичні та практичні засади управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період ХІХ – початку ХХ ст. (з 1802 по 1917 рр.).

Визначення нижньої хронологічної межі (1802 р.) обумовлене освітньою реформою 1802–1804 рр., у ході якої започатковано діяльність Міністерства народної освіти (1802 р.), прийнято «Попередні правила народної освіти» та

утворено навчальні округи (1803 р.), затверджено перший університетський статут (1804 р.).

Верхня межа – 1917 р. – пов'язана з перемогою лютневої революції 1917 р., яка детермінувала різкі суспільні трансформації, що спричинили кардинальні зміни й заклали передумови для нового перехідного етапу становлення теорії і практики управління вищими навчальними закладами України.

Територіальні межі дослідження. Становлення вищих навчальних закладів протягом XIX – початку XX ст. відбувалося в умовах роз'єднаності українських земель, які перебували в складі Австро-Угорської та Російської імперій, що зумовлювало розбіжності в організації управління. Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, що входили до складу 9 губерній Російської імперії (Бесарабська, Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська) й об'єднувалися у 3 навчальні округи (Київський, Одеський, Харківський). У роботі схарактеризовано систему управління вищими начальними закладами, що протягом досліджуваного періоду підпорядковувалися Міністерству народної освіти Російської імперії.

Провідна ідея дослідження. На кожному з етапів розвитку вітчизняної вищої школи управління вищими навчальними закладами залежало від взаємодії державної освітньої політики (визначеної нормативно-правовими документами) та практики її реалізації суб'єктами управління (міністрами, попечителями навчальних округів, керівниками вищих навчальних закладів та ін.) і розвитку педагогічної науки в їх єдності. Такий підхід дає змогу показати взаємозумовленість та взаємозв'язок, закономірність і послідовність зміни системи управління вищими навчальними закладами у її теоретичному наповненні, практичній реалізації, структурних і змістових трансформаціях відповідно до бази нормативно-законодавчого забезпечення.

Концептуальні засади дослідження. Наскрізною ідеєю дослідження є наукова оцінка розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами як цілісної і динамічної системи, що має конкретно-історичний характер і залежить від суспільно-політичних, соціально-економічних, соціокультурних та культурно-антропологічних детермінант.

Дослідження базоване на положеннях, що визначали розвиток теорії і практики управління вищими навчальними закладами у визначених територіальних і хронологічних межах:

– державна освітня політика в галузі вищої освіти через відповідне законодавство визначала мету управління вищими навчальними закладами, розуміння урядовими структурами суті автономії вищих навчальних закладів та встановлення її меж з боку держави, спектр делегованих повноважень міністру народної освіти, попечителям навчальних округів та очільникам закладів вищої освіти;

– організаційні засади системи управління вищими навчальними закладами виявлялися у підготовці, розробці основоположних нормативно-правових документів, їх прийнятті та реалізації;

– науково-теоретичні ідеї педагогів, науковців, управлінців, громадських діячів щодо управління вищими навчальними закладами втілювалися в

індивідуальних та групових публікаціях, проектах університетських статутів, що сприяло підвищенню рівня професійної та управлінської компетентності керівного складу вищих навчальних закладів, попечителів навчальних округів, міністрів;

– практичні засади реалізації управління вищими начальними закладами залежали від суб'єктивної управлінської взаємодії на державному рівні, організаційно-управлінської діяльності на рівнях попечителів навчальних округів та керівників вищих навчальних закладів й визначалися особистісними характеристиками, рівнем професійних та адміністративно-управлінських компетенцій конкретних керівників.

В основу дослідження покладено обґрунтовану періодизацію розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст., яка дозволила досягти динамічності й повноти розкриття проблеми.

Реалізація провідної ідеї та концептуальних засад ґрунтується на фундаментальних філософських ідеях, положеннях, що знаходять виявлення у сукупності основних концептів (методологічного, історичного, теоретичного і практичного) та забезпечують системне висвітлення теорії і практики управління вищими навчальними закладами як історико-педагогічного феномену.

Методологічним концептом презентовано взаємодію загальнонаукових та конкретно-наукових підходів для обґрунтування теорії і практики управління вищими навчальними закладами на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст., а саме:

парадигмальний підхід дозволив з'ясувати особливості управлінської парадигми у ХІХ – на початку ХХ ст.; визначити напрями розвитку сучасної парадигми управління вищими навчальними закладами з урахуванням конструктивного ретродосвіду;

історіографічний підхід спрямував вивчення стану проблеми в історико-педагогічній ретроспективі;

хронологічний підхід дозволив простежити зміни та виокремити основні періоди розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами;

системний підхід дозволив здійснити аналіз управління вищими навчальними закладами як певної сукупності елементів, взаємозв'язки яких зумовлюють складні ієрархічні конструкції;

системно-діяльнісний підхід передбачив виокремлення найсуттєвіших компонентів: «мета → суб'єкт → об'єкт → зміст діяльності → результат» – для комплексного дослідження такого виду діяльності, як управління вищими навчальними закладами;

критеріально-комплексний підхід сприяв розробці, обґрунтуванню та використанню у ході дослідження критеріїв для вивчення розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами;

аксіологічний підхід дозволив виявити ціннісне ставлення керівників вищих навчальних закладів, очільників навчальних округів та Міністерства народної освіти, педагогів, науковців, громадських діячів до управління вищими навчальними закладами;

синергетичний підхід зорієнтував на розгляд об'єкта дослідження в постійному розвитку відповідно до внутрішніх законів управління у вищому навчальному закладі і загальних тенденцій розвитку вищої освіти;

міждисциплінарний підхід передбачив розвиток перспективного знанневого продукту – університетології – завдяки переосмисленню взаємозв'язків і взаємозалежностей між галузями гуманітарних наук у рамках університетознавства.

Історичний концепт визначив історичну ретроспекцію системи управління вищими навчальними закладами з визначенням та характеристикою періодів розвитку нормативно-правового забезпечення, теорії і практики в окреслених хронологічних та територіальних межах.

Теоретичний концепт окреслив категорійно-поняттєвий апарат, покладений в основу аналізу проблеми з позиції історичної ретроспекції, а також сприяв ідентифікації джерел, відходу від заангажованості в оцінці історичних подій та явищ в управлінні вищими навчальними закладами.

Теоретичними засадами дослідження стали:

– філософські концепції українських учених щодо трансформування управлінських систем (В. Андрущенко, В. Кремень, С. Курбатов, В. Лутай, В. Огнев'юк та ін.);

– праці учених, педагогів ХІХ – початку ХХ ст. з історії вищої освіти (Д. Багалій, В. Бузескул, М. Володимирський-Буданов, С. Гогоцький, О. Головнін, В. Іконников, М. Демков, М. Драгоманов, П. Капніст, М. Лавровський, М. Ланге, О. Маркевич, С. Никонов, С. Рождественський, Х. Роммель, М. Сумцов, М. Пирогов, К. Ушинський, М. Халанський, В. Шульгін та ін.);

– загальнопедагогічні підходи до аналізу й висвітлення сучасних модернізаційних процесів у галузі освіти і науки вітчизняних (О. Адаменко, Л. Березівська, Г. Єльнікова, Л. Зеленська, С. Калашнікова, Л. Калініна, І. Лікарчук, В. Луговий, Г. Луценко, С. Ніколаєнко, В. Олійник, М. Пантюк, А. Прокопенко, Н. Сейко, А. Харківська, Є. Хриков, Т. Шушара та ін.) та зарубіжних учених (М. Богуславський, С. Бобришов, Г. Корнетов та ін.);

– концептуальні положення методології сучасної історико-педагогічної науки вітчизняних (Л. Ваховський, Л. Вовк, О. Вознюк, Н. Гупан, Н. Дем'яненко, Н. Дічек, М. Євтух, Т. Завгородня, С. Золотухіна, І. Зайченко, В. Курило, В. Майборода, В. Онищенко, О. Петренко, Н. Побірченко, А. Сбруєва, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та ін.) та зарубіжних (Б. Гершунський, В. Краєвський, О. Новіков, Г. Щедровицький та ін.) учених;

– закономірності та принципи загальної теорії управління (Б. Гаєвський, Г. Дмитренко, О. Романовський та ін.).

Практичний концепт передбачив вивчення, аналіз та узагальнення досвіду управління вищими навчальними закладами на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст.

Для вирішення поставлених завдань було використано комплекс **методів дослідження:**

– *загальнонаукові методи* (історичний, логічний, ретроспективний, хронологічний методи; історико-педагогічний аналіз, синтез, класифікація,

конкретизація, порівняння, узагальнення) для аналітичної обробки джерельної бази дослідження та обґрунтування його методологічних засад;

– *загальні історико-педагогічні методи*: історико-системний – для дослідження процесу становлення та розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами, виокремлення його провідних тенденцій; історико-компаративний – для порівняння трансформації нормативно-правових, теоретичних і практичних засад управління вищими навчальними закладами згідно із виокремленими періодами; історико-генетичний – для систематизації наукової літератури, архівних документів та зіставлення їх змісту;

– *спеціальні історичні методи історико-педагогічних досліджень*: метод періодизації (діахронний метод) – для наукового обґрунтування еволюції змісту управління вищими закладами освіти досліджуваного періоду; хронологічно-системний, спрямований на розкриття сутності трансформації системи управління вищими навчальними закладами України (XIX – початок XX ст.); конструктивно-генетичний – для визначення етапів розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами, встановлення науково-обґрунтованої періодизації; метод історичного моделювання – для побудови структурної моделі системи управління вищими навчальними закладами досліджуваного періоду;

– *часткові історико-педагогічні*: парадигмальний – для розгляду та обґрунтування предметного поля дослідження з точки зору виникнення, трансформації та взаємодії різних парадигм; модернізаторський – для вивчення освітніх реформ / контрреформ вищої школи та пов'язаних з ними змін у практиці управління вищими навчальними закладами; біографічний – для опрацювання персоналій визначеного історичного періоду; метод історичної актуалізації проблеми – для зосередження уваги на тих явищах минулого, що мають особливу наукову і практичну цінність для сучасності; метод екстраполяції – для формулювання висновків, отриманих у процесі дослідження проблеми, та рекомендацій щодо підвищення ефективності управління сучасними вищими навчальними закладами України;

– *емпірико-теоретичні*: термінологічний аналіз (метод термінологічної селекції) – для відбору, уточнення та визначення окремих термінів, відповідних предмету дослідження у педагогічному контексті; контент-аналіз – для систематизованої фіксації змістових одиниць при дослідженні категорійно-поняттєвого апарату дослідження; бібліографічний метод – для вивчення архівних, бібліотечних каталогів, фондів, описів та бібліографічних видань; персоніфіковано-бібліографічний – для аналізу епістолярної спадщини, внеску у розвиток проблеми попечителів навчальних округів, ректорів вищих навчальних закладів, міністрів народної освіти.

Джерельну базу дослідження становлять:

– *нормативно-правові документи* досліджуваного періоду, що регулювали управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії XIX – початку XX ст. (імператорські накази та рескрипти; накази, положення, постанови, розпорядження та циркуляри Міністерства народної освіти й попечителів навчальних округів; університетські статuti тощо);

– *архівні джерела* щодо управління вищими навчальними закладами досліджуваного періоду: фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, а саме: Управління Київським навчальним округом (ф. 707), Канцелярія попечителя Харківського навчального округу (ф. 2162), Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442), Південного районного охоронного відділення, м. Одеса (ф. 268), Київського губернського жандармського управління (ф. 274), Київського охоронного відділення (ф. 275), Одеського жандармського управління (ф. 385) та охоронного відділення (ф. 386), Південно-Східного районного охоронного відділення, м. Харків (705); особові фонди професорів Київського та Харківського університетів: М. Довнар-Запольського (ф. 262), Д. Багалія (ф. 2020), О. Потебні (ф. 2045), М. Сумцова (ф. 2052); фонди Державного архіву м. Києва: Київського університету св. Володимира (ф. 16), Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II (ф. 18), Київського Володимирського кадетського корпусу (ф. 112), Київського учительського інституту (ф. 175), Київської Колегії Павла Галагана (ф. 185), Київських вищих жіночих курсів (ф. 244), Київської консерваторії (ф. 294); державні архіви Одеської, Миколаївської, Чернігівської та Харківської областей;

– *праці вітчизняних педагогів, управлінців, громадських діячів XIX – початку XX ст.*: монографії, статті, брошури, листи, спогади, мемуари, щоденники;

– *інтерпретаційні джерела*: монографічні та дисертаційні праці, наукові статті радянського та сучасного періоду, які вміщують інформацію з методології, історії, теорії та практики управління вищими навчальними закладами;

– *матеріали комісій і нарад* з питань розробки проектів статутів університетів як основи розвитку системи управління вищими навчальними закладами у XIX – на початку XX ст.;

– *документальні ювілейні видання*, присвячені історії Київського, Новоросійського та Харківського університетів, інших установ та вищих навчальних закладів досліджуваного періоду;

– *періодична преса* досліджуваного періоду («Периодическое сочинение об успехах народного просвещения», «Журнал департамента народного просвещения», «Вестник Европы», «Журнал Министерства народного просвещения», «Исторический вестник», «Киевская старина», «Киевский телеграф», «Русская школа» та ін.).

Для пошуку інтерпретаційних джерел проаналізовано матеріали фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та Державної наукової архівної бібліотеки.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягає у тому, що:

уперше у вітчизняній історії педагогіки системно проаналізовано теорію і практику управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії у XIX – на початку XX ст.; проаналізовано нормативно-правове забезпечення, що регламентувало управління вищими навчальними закладами у визначених територіальних та хронологічних межах (статути університетів, положення та розпорядження щодо розмежування повноважень між органами управління та адміністративно-управлінським персоналом; управлінської взаємодії

очільників вищих навчальних закладів і попечителів навчальних округів, міністрів народної освіти тощо); виокремлено основні періоди розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами на українських землях у XIX – на початку XX ст.; схарактеризовано особливості та визначено провідні тенденції кожного з них: *перший період* (1802–1832 рр.) – становлення системи управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії: зародження державної освітньої політики і системи управління. Основні тенденції: ідеї державності, регіоналізації, автономності, колегіальних засад в управлінні. *Другий період* (1833–1862 рр.) – розвиток практики управління та становлення теоретичних ідей щодо управління вищими навчальними закладами як наслідок узагальнення практичного управлінського досвіду. Основні тенденції: випереджувальний розвиток практики управління вищими навчальними закладами; помітне посилення державної присутності в університетах та централізація управління; долучення науково-педагогічних працівників до обговорення університетського статуту; спрямованість публікацій на обґрунтування змісту діяльності й повноважень попечителів навчальних округів та ректорів вищих навчальних закладів. *Третій період* (1863–1883 рр.) – удосконалення теоретичного обґрунтування та професіоналізації управління вищими навчальними закладами. Основні тенденції: зростання чисельності університетознавчих публікацій та поява монографічних досліджень; обґрунтування та упровадження принципу професіоналізації та управлінської компетентності попечителів навчальних округів; посилення залежності вищих навчальних закладів від очільників Міністерства народної освіти та обмеження автономії; участь педагогів, науковців, управлінців у дискусії щодо реформування системи управління вищими навчальними закладами. *Четвертий період* (1884–1917 рр.) – трансформація теорії і практики управління вищими навчальними закладами. Основні тенденції: спроби реформування системи управління вищими навчальними закладами; розширення нормативно-правового забезпечення функціонування вищих навчальних закладів різних типів та форм власності; збільшення складу науковців – дослідників проблеми управління вищими навчальними закладами; спрямованість досліджень на обґрунтування функціональних обов'язків та розподілу повноважень між органами управління у структурі управлінської взаємодії; запозичення університетського механізму управління у громадські та приватні вищі навчальні заклади;

уточнено сутність та зміст понять: «управління вищим навчальним закладом» та «управління вищими навчальними закладами»; історичні факти розвитку практики управління вищими навчальними закладами; історію підготовки і впровадження законодавчих актів, що визначали розвиток системи управління вищими навчальними закладами України досліджуваного періоду; погляди вчених, педагогів, управлінців, громадських діячів досліджуваного періоду на проблему управління вищими навчальними закладами XIX – початку XX ст.;

подальшого розвитку набули ідеї міждисциплінарного гуманітарного наукового знання – університетознавства.

До наукового обігу вперше введено невідомі та маловідомі архівні документи, окремі факти й положення, що розширюють уявлення про теорію та практику управління вищими навчальними закладами України.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що об'єктивний аналіз досліджуваного матеріалу і його узагальнення сприяють збагаченню теорії і практики управління вищими навчальними закладами України різних форм власності та підпорядкування як основи для подальших досліджень. Матеріали дослідження використано у процесі підготовки посібника з навчальної дисципліни «Менеджмент організації»; основні результати та висновки стали основою для розробки і впровадження в освітній процес вищих навчальних закладів змістових модулів навчальних дисциплін: «Правові основи діяльності вищої школи», «Теорія і практика управління навчальним закладом», «Нормативно-правове забезпечення управлінської діяльності», «Педагогіка вищої школи», «Аудит і оцінювання управлінської діяльності», «Історія освітньо-виховних систем» для здобувачів освітнього ступеня «магістр»; «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Менеджмент в освіті» для здобувачів освітнього ступеня «бакалавр».

Систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, результати та висновки дослідження можуть бути використані для удосконалення нормативно-правової бази, спрямованої на підвищення ефективності системи управління сучасними вищими навчальними закладами, при напрацюванні змін та доповнень до Закону України «Про вищу освіту» щодо розподілу прав, обов'язків та відповідальності наглядових / опікунських рад, безпосереднього керівництва та колегіального управління діяльністю вищого навчального закладу.

Основні положення і результати дослідження **впроваджено** в навчальний процес Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (довідка № 25.2/825 від 04.06.2015 р.), Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка № 2139/01–55/33 від 09.06.2015 р.), ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (довідка № 1358/01 від 17.06.2015 р.), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка № 1602/01 від 30.06.2015 р.).

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертації висвітлено у доповідях на наукових конференціях різних рівнів: *міжнародних*: «Управління в освіті» (Львів, 2011, 2013), «Проблеми і перспективи працевлаштування випускників вищих навчальних закладів» (Донецьк, 2011), «Сучасні тенденції розвитку наукової думки» (Лондон, Великобританія – Київ, 2011), «Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества» (Чернігів, 2011), «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Київ, 2011, 2012), «Шляхи забезпечення якості підготовки фахівців з економіки та підприємництва» (Харків, 2011), «Информационно-образовательная среда современного вуза» (Чебоксари, Росія, 2011), «Психолого-педагогічні виклики сучасності: шляхи розв'язання та новітні перспективи» (Львів, 2011), «Сучасний менеджмент: проблеми теорії та практики» (Київ, 2011), «Використання педагогічних технологій у практиці роботи сучасної школи» (Переяслав-Хмельницький, 2012), «Соціально-гуманітарні дисципліни у творчому ВНЗ: проблеми міждисциплінарних зв'язків у сучасному науковому дискурсі» (Луганськ, 2012), «Управління організацією навчально-виховного процесу в середній та вищій школі», присвяченій пам'яті А. С. Макаренка (Полтава, 2012), «Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти» (Ірпінь, 2012),

«Классический университет в парадигме современных знаний» (Караганда, Казахстан, 2012), «Інноваційні технології у професійному розвитку педагогічних працівників та керівників закладів освіти» (Біла Церква, 2012), «Управління якістю підготовки фахівців» (Одеса, 2012), форумі фахівців у галузі з освітніх вимірювань (Київ, 2012), «Психолого-педагогические проблемы образования в условиях инновационного развития» (Алмати, Казахстан, 2012), «Теория и практика в гуманитарных и социологических науках» (Чебоксари, Росія, 2012), «Управління навчальними закладами: досвід, проблеми, перспективи» (Одеса, 2012), «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» (Київ – Черкаси, 2012; Київ – Кіровоград, 2014), «Педагогіка А. С. Макаренка в полікультурному освітньому просторі» (Полтава, 2013), «Управлінські компетенції викладача вищої школи» (Київ, 2013), «Етнічність і влада: управління ризиками та безпека в умовах етнополітичних конфліктів та кризових ситуацій» (Ялта, 2013), «Achievement of high school» (Софія, Болгарія, 2013), «Міжнародні психолого-педагогічні читання» (Київ, 2013), «Вища освіта в Україні: проблеми і перспективи розвитку» (Луцьк, 2013), «Эволюция теории и практики современного образования: реалии и перспективы» (Самара, Росія, 2014), «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін» (Суми, 2014), «Модернизация профессионально-педагогического образования: тенденции, стратегия, зарубежный опыт» (Барнаул, Росія, 2014), «Основні напрями підготовки сучасного вчителя: глобалізація, стандартизація, інтеграція» (Умань, 2014); *всеукраїнських*: «Духовність і громадянське суспільство в умовах глобалізації: Андріївські читання» (Запоріжжя, 2011), «Сучасні наукові дослідження у галузі професійної педагогічної освіти» (Умань, 2012), «Освіта для сталого розвитку: досягнення і перспективи» (Київ, 2012); «Методика управління навчальними закладами» (Полтава, 2012), «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (Умань, 2012), «Права дитини: від витоків до сьогодення» (Умань, 2013), «Управління навчальними закладами: теорія і практика» (Умань, 2014), «Управління навчальними закладами: теорія, історія, практика» (Умань, 2015), Інтернет-конференції «Актуальні проблеми підготовки сучасного вчителя» (Умань, 2013); *регіональних та міжвузівських* науково-практичних семінарах: «Актуальні проблеми підготовки магістрів спеціальностей «Педагогіка вищої школи» та «Управління навчальним закладом» (Умань, 2012), «Управління в освіті: інтеграція науки і практики» (Умань, 2013), «Педагогічний професіоналізм у навчальних закладах та управлінських структурах: упровадження інновацій та обмін досвідом» (Умань, 2014).

Результати дисертації обговорювалися й дістали позитивну оцінку на засіданнях ученої ради, кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Матеріали *кандидатської дисертації* «Виховні функції класного керівника в навчальних закладах України (середина XIX – початок XX століття)» зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки, захищеної у 2002 р. в Інституті педагогіки АПН України, у тексті докторської дисертації не використовувалися.

Публікації. Основні теоретичні положення дисертації відображено у 68 одноосібних публікаціях, серед яких: 1 монографія; 25 статей, у яких

опубліковано основні результати дисертації (з яких – 4 статті у зарубіжних періодичних виданнях); 34 публікації апробаційного характеру; 8 – додатково відображають наукові результати дослідження.

Структура і обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до кожного з них, висновків, списку використаних джерел (1126 найменувань, із яких 33 – іноземними мовами, 344 архівних джерела) та 62 додатки на 238 сторінках (окремий том). Загальний обсяг дисертації становить 772 сторінки, із них – 402 сторінки основного тексту. Дисертація містить 5 таблиць, 9 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність, доцільність і ступінь розробленості тематики дослідження; визначено об'єкт, предмет, мету та завдання, хронологічні й територіальні межі, методи дослідження; аргументовано його концептуальні засади; проаналізовано джерельну базу; розкрито наукову новизну і практичне значення роботи; подано відомості про апробацію та впровадження результатів наукового пошуку; окреслено структуру роботи.

У **першому розділі** – *«Теорія і практика управління вищими навчальними закладами на українських землях (XIX – початок XX ст.) як наукова проблема»* – схарактеризовано теоретико-методологічні засади дослідження, представлено історіографію та джерельну базу, визначено категорійно-поняттєвий апарат.

Наголошено, що складність, різновекторність, багатогранність і міждисциплінарність проблеми управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії у XIX – на початку XX ст. вимагає обґрунтованої методології її дослідження як історико-педагогічного феномену. Зазначений феномен пізнається як взаємозалежна зміна системи управління у її теоретичному наповненні, практичній реалізації, структурних і змістових трансформаціях відповідно до нормативно-законодавчої бази.

Методологічні засади дослідження визначено сукупністю підходів: парадигмального, історіографічного, системного, системно-діяльнісного, критеріально-комплексного, аксіологічного, синергетичного, міждисциплінарного.

Здійснено історіографічний аналіз наукових публікацій з проблеми дослідження, які на основі використання методу хронології об'єднано у три групи: перша група – праці, написані сучасниками подій XIX – початку XX ст.; друга група – праці дослідників радянського періоду; третя група – дослідження сучасних науковців.

Аналіз праць першої групи – *дореволюційної історіографії* – дозволив виокремити такі напрями аналізу окремих аспектів проблеми управління вищими навчальними закладами: становлення системи управління вищими навчальними закладами як невід'ємного складника розвитку вищої освіти (М. Демков, М. Драгоманов, О. Головнін, М. Костомаров, М. Лавровський, О. Пипін, М. Пирогов, С. Рождественський, М. Сперанський, П. Ферлюдін, К. Ушинський та ін.), розгляд статутів університетів (В. Гер'є, Б. Глинський, К. Кавелін та ін.), становлення вищих навчальних закладів (Д. Багалій, В. Бузескул, М. Владимирський-Буданов, А. Готалов-Готліб, В. Іконников, А. Маркевич, І. Міхневич, М. Сумцов, В. Шульгін та ін.).

У працях дослідників *радянського періоду* акцентовано лише на окремих аспектах управління вищими навчальними закладами XIX – початку XX ст. через призму освітніх реформ та суспільно-політичних рухів (Р. Еймонтова, В. Лейкіна-Свірська, Г. Щетиніна та ін.), але поза увагою дослідників залишились питання теоретичних та практичних засад управління вищими навчальними закладами.

На основі аналізу тематичної спрямованості дисертаційних робіт *сучасних дослідників*, у яких розглядаються окремі складники управління вищими навчальними закладами на українських землях XIX – початку XX ст., використання методів узагальнення й систематизації сформовано хронологічно-тематичний перелік й виокремлено такі напрями досліджень: історико-педагогічний (історія управління вищими навчальними закладами – В. Мокляк, Т. Шушара та ін.; персоналістичний – С. Машкіна, Г. Мірошніченко та ін.; історія розвитку української вищої освіти – Л. Білан, Н. Дем'яненко, І. Кравченко, Л. Курило, І. Федосова та ін.; регіональний аспект у висвітленні проблеми розвитку української вищої освіти – І. Важинський та ін.; практика організації діяльності окремих закладів вищої освіти – І. Киричок, С. Коляденко, І. Прудченко та ін.), соціокультурний (Г. Додонова, К. Кобченко та ін.), державно-управлінський (Л. Прокопенко, О. Приходько та ін.), інституційно-університетознавчий (Т. Дороніна, Т. Косінова, С. Черняк та ін.), правовий (Е. Писарева та ін.), історичний (С. Посохов, Т. Стоян, Т. Удовицька та ін.); констатовано на відсутності системного дослідження теоретичних, практичних та організаційних засад управління вищими навчальними закладами України XIX – початку XX ст.

У зарубіжній історіографії окремі аспекти проблеми управління вищими навчальними закладами XIX – початку XX ст. розглянуто у низці історико-педагогічних праць А. Авруса, О. Доніна, А. Іванова, К. Йохансон, М. Новікова, Є. Олесеюка, Т. Перфілової, Ф. Петрова, Дж. Флінна та ін.

Зроблено висновок, що окреслені характеристики кожної групи наукових публікацій зумовили потребу аналізу теорії і практики управління вищими навчальними закладами одночасно на всіх рівнях управління (державному, регіональному, інституційному) у взаємозв'язку з урахуванням суспільно-політичних, соціально-економічних, соціокультурних та культурно-антропологічних детермінант розвитку вищої освіти на українських землях Російської імперії у XIX – на початку XX ст. Акцентовано на зростанні чисельності монографічних та дисертаційних робіт, присвячених проблемі управління сучасними вищими навчальними закладами. На основі визначених нами критеріїв (проблемно-тематичного, хронологічного, тематичного) проаналізовано сучасні вітчизняні наукові розвідки та констатовано на переважанні досліджень з економічних наук, у яких проблеми управління сучасними вищими навчальними закладами розглядаються на макро-, мезо- та мікрорівнях.

В основу класифікації джерельної бази дослідження теорії і практики управління вищими навчальними закладами України XIX – початку XX ст. покладено такі критерії: типові критерії, за якими джерела диференційовано з точки зору знакових систем, які використали їх автори; критерій врахування аспектів інформації, що міститься у джерелі; хронологічний критерій. На основі вказаних критеріїв виокремлено такі групи джерел: нормативно-правові документи, архівні

джерела, праці вітчизняних педагогів, управлінців, громадських діячів XIX – початку XX ст., інтерпретаційні джерела, матеріали комісій і нарад, документальні ювілейні видання, періодична преса.

Огляд джерельної бази та ступінь дослідженості проблеми управління вищими навчальними закладами виявили високу репрезентативність архівних джерел, які раніше не були залучені до наукового аналізу та узагальнення. Констатовано, що недостатньо опрацьованими у попередній період були особові справи про призначення на адміністративно-управлінські посади, мемуари та епістолярна спадщина, що збагачують історико-педагогічні розвідки особистісними характеристиками конкретних осіб – керівників Міністерства народної освіти, очільників навчальних округів та вищих навчальних закладів. Саме тому науковий пошук було спрямовано на аналіз і узагальнення змісту архівних джерел, а не лише на використання їх інформаційних можливостей, що сприяло переосмисленню нез'ясованих процесів та механізмів у практиці управління вищими навчальними закладами у XIX – на початку XX ст.

Встановлено, що джерельна база є різноплановою та значною за обсягом, що надало можливість науково обґрунтувати та узагальнити історію, теорію та практику управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії у XIX – на початку XX ст.

Проведення аналізу базових понять дослідження («управління», «управлінська діяльність», «управління освітою», «суб'єкт управління», «об'єкт управління») та узагальнення підходів дослідників різних часів до їх трактування дозволило уточнити сутнісний зміст понять: «управління вищим навчальним закладом» (процес реалізації механізму державного регулювання та внутрішнього врядування його діяльності, що провадиться на принципах поєднання колегіальних та єдиноначальних засад, автономії та самоврядування, розмежування прав, повноважень і відповідальності органів управління та керівництва вищого навчального закладу) та «управління вищими навчальними закладами» (процес реалізації механізму державного, регіонального та інституційного регулювання діяльності ВНЗ, що провадиться на принципах розмежування прав, повноважень і відповідальності на рівні органів, що здійснюють управління у сфері вищої освіти, та органів управління та керівництва вищого навчального закладу).

У другому розділі – *«Становлення системи управління вищими навчальними закладами на українських землях»* – обґрунтовано періодизацію розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами у XIX – на початку XX ст.; з'ясовано організаційні передумови становлення системи управління вищими навчальними закладами; проаналізовано нормативно-правові засади та практику управління вищими навчальними закладами у 1802–1832 рр.

На основі обґрунтування системи критеріїв розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами України XIX – початку XX ст., у межах критеріально-комплексного підходу як методологічної основи дослідження, виокремлено основні періоди, схарактеризовано особливості та встановлено тенденції кожного з них:

перший період (1802–1832 рр.), особливостями якого було становлення системи управління вищими навчальними закладами на українських землях

Російської імперії: зародження державної освітньої політики і системи управління. Основні тенденції: ідеї державності, регіоналізації, автономності, колегіальних засад в управлінні;

другий період (1833–1862 рр.), особливостями якого став розвиток практики управління та становлення теоретичних ідей щодо управління вищими навчальними закладами як наслідок узагальнення практичного управлінського досвіду. Основні тенденції: випереджувальний розвиток практики управління вищими навчальними закладами; помітне посилення державної присутності в університетах та централізація управління; долучення науково-педагогічних працівників до обговорення університетського статуту; спрямованість публікацій на обґрунтування змісту діяльності й повноважень попечителів навчальних округів та ректорів вищих навчальних закладів;

третій період (1863–1883 рр.), особливостями якого було вдосконалення теоретичного обґрунтування та професіоналізації управління вищими навчальними закладами. Основні тенденції: зростання чисельності університетознавчих публікацій та поява монографічних досліджень; обґрунтування й упровадження принципу професіоналізації та управлінської компетентності попечителів навчальних округів; посилення залежності вищих навчальних закладів від очільників Міністерства народної освіти та обмеження автономії; участь педагогів, науковців, управлінців, громадських діячів у дискусії щодо реформування системи управління вищими навчальними закладами;

четвертий період (1884–1917 рр.), особливістю якого стала трансформація теорії і практики управління вищими навчальними закладами. Основні тенденції: спроби реформування системи управління вищими навчальними закладами; розширення нормативно-правового забезпечення функціонування вищих навчальних закладів різних типів та форм власності; збільшення складу науковців – дослідників проблеми управління вищими навчальними закладами; спрямованість досліджень на обґрунтування функціональних обов'язків та розподілу повноважень між органами управління у структурі управлінської взаємодії; запозичення університетського механізму управління у громадські та приватні вищі навчальні заклади.

Наголошено, що особливістю виокремлених періодів розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами у визначених хронологічних та територіальних межах була недовготривалість дії університетських статутів, а причинами їх перегляду слугували суспільно-політичні та соціокультурні фактори.

Проаналізовано законодавчі документи, вміщені у першому зібранні 1649–1825 рр. (40 томів) «Полного собрания законов Российской империи», на основі чого простежено розвиток освіти на українських землях та констатовано її високий рівень до заснування закладів вищої освіти у Російській імперії.

Аргументовано, що період другої половини XVIII – початку XIX ст. був етапом пошуків та експериментів, нереалізованих можливостей щодо заснування університетів на українських землях. Це детермінувало підготовку проектів вищої школи, адже зростали культурні потреби українського шляхетства. Однак було недостатньо вищих шкіл. Державна освітня політика визначеного часового проміжку була спрямована на обґрунтування моделей управління університетами.

Новий етап у розвитку теорії та практики управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії розпочався у 1802 р. Він ознаменований заснуванням державного органу управління – Міністерства народної освіти, побудовою централізованої ієрархічної системи підпорядкованості та керівництва, з прямою залежністю нижчих ланок освіти від вищих; створенням цілісної концепції освітньої й управлінської систем; утворенням навчальних округів.

На основі аналізу «Предварительных правил народного просвещения» (1803 р.), «Устава учебных заведений, подведомых университетам» (1804 р.), що визначили структуру системи освіти Російської імперії та управління нею, обґрунтовано чіткість ієрархічної системи управління з підпорядкованістю нижчих ланок освіти вищим.

Особливістю розвитку системи управління вищими навчальними закладами у 1803–1832 рр. стало введення посади попечителя, заснування навчальних округів та встановлення їх адміністративно-територіальних кордонів. Акцентовано на особливому адміністративно-управлінському статусі попечителя округу (який одночасно був членом Головного правління училищ і куратором університету) та ректора університету (який керував як університетом, так і всіма навчальними закладами округу шляхом очільництва особливого органу – училищного комітету).

Зазначено, що статут Харківського університету (1804 р.) визначив основні принципи системи та механізму управління, повноваження та обов'язки адміністративно-посадових осіб і колегіальних органів управління. Так, для встановлення адміністративної ієрархії керівництва освітою та її контролю згідно із статутом, університет став навчально-адміністративним та просвітницьким центром навчального округу; започатковано формування моделі «широкої» університетської автономії, основними рисами якої стали: свобода вибору наук для викладання, послідовності й методики їх вивчення (освітньої); виборність викладачів та конкурсна основа при заміщенні вакантних кафедр (кадрова); наявність університетського суду (судова); затвердження колегіальних органів внутрішнього управління університетом (адміністративна); можливість внутрішнього розподілу та використання коштів (фінансова); затвердження тем наукових досліджень; присудження наукових ступенів; заснування товариств (наукова).

Акцентовано, що найвиразніше автономність статуту Харківського університету виявилася в управлінні: вперше в історії університетської освіти на українських землях Російської імперії втілювалися демократичні засади організації вищої школи з розподілом влади на принципах самоврядування (розподіл повноважень між адміністративно-посадовими особами – ректором та деканами – й головними університетськими органами: радою, правлінням, факультетськими зборами), виборності, звітності та змінюваності керівництва (ректорів, деканів), колегіальності тощо.

З'ясовано, що у практиці управління Харківським університетом у 1805–1832 рр. неодноразово траплялися випадки порушення представниками Міністерства народної освіти та попечителями навчального округу автономних прав вищого навчального закладу, суттєвого обмеження освітньої автономії, відсторонення від адміністративно-управлінських посад тощо, на основі чого

зроблено висновок про надання університету лише окремих самоврядних можливостей і обмеження багаторівневої автономії.

Встановлено, що наприкінці першої третини ХІХ ст. поряд із Харківським університетом на українських землях Російської імперії функціонувало три ліцеї, нормативно-правова база яких розроблялась із урахуванням їх специфіки та із опорою на університетський статут. Юридичний статус, наявність у навчальних програмах предметів «вищих наук», близькість за внутрішньою структурою та управлінням, правовим статусом викладацького складу та випускників дозволили об'єднати ці навчальні заклади в одну групу – вищі навчальні заклади університетського типу.

У третьому розділі – *«Розвиток управління вищими навчальними закладами на українських землях у 1833–1862 рр.»* – представлено огляд нормативно-правового забезпечення управління вищими навчальними закладами; проаналізовано теоретичні аспекти проблеми управління вищими навчальними закладами у педагогічній науці другої третини ХІХ ст.; схарактеризовано попечительство та практику управління у 1833–1862 рр.

Зазначено, що управління вищими навчальними закладами у 1833–1862 рр. відбувалося за принципом поєднання єдиноначальності та колегіальності, пріоритетність яких залежала від змін нормативно-правової бази. Протягом указанного періоду суттєвих трансформаційних змін зазнала система управління вищими навчальними закладами завдяки прийняттю важливих нормативно-законодавчих актів, що регулювали повноваження адміністративно-управлінських працівників та колегіальних органів управління. Зокрема, проаналізовано «Устав університета Св. Володимира» (1833 р.), «Положение об учебных округах Министерства народного просвещения» (1835 р.), «Общий устав Императорских Российских Университетов» (1835 р.), «Устав Императорского Университета Св. Володимира» (1842 р.), «Положение о Советах при Попечителях учебных округов» (1860 р.) та ін.

Аналіз університетського законодавства та проектів статутів дозволив констатувати, що організація внутрішнього управління в університетах за статутом 1835 р. відрізнялась істотним зменшенням самоврядних можливостей на користь державного патерналізму. Однак позитивною перевагою була чітка регламентація «статусних ролей» усіх суб'єктів управління: адміністративно-управлінського персоналу вищого навчального закладу (ректора, декана), органів громадського самоврядування університету – загальноуніверситетських колегіальних органів (вченої ради університету, правління, факультетської ради та університетського суду) та попечителя. З'ясовано, що повноваження ректора, попечителя, ради та правління університетів українських губерній протягом досліджуваного періоду визначалися документами, які мали статус законів і підзаконних актів й акумулювали в собі основні напрями внутрішньої урядової політики щодо діяльності університетів Російської імперії.

Відповідно до положень загального статуту університетів від 26 липня 1835 р., змінилася підпорядкованість університетів та навчальних округів, зокрема, право управління всіма навчальними закладами передавалося з підпорядкування ректора університету до попечителя навчального округу, таким чином попечителю підпорядковувались і університет, і всі навчальні заклади округу.

Із 40-х рр. ХІХ ст. здійснювалося поступове узгодження нормативно-правового регулювання внутрішнього управління вищими навчальними закладами імперії: статут Київського університету, затверджений 9 червня 1842 р., приведено відповідно до положень загального університетського статуту 1835 р., (встановлено 4-річний термін перебування на посадах ректора, проректора, декана).

У 40–50-х роках ХІХ ст. з різних причин (політичних, ідеологічних тощо) відбулося максимальне звуження ступеня дозволеної ініціативи в управлінні для університетів: за допомогою окремих законодавчих ініціатив фактично скасовано дію деяких нормативних положень університетського статуту 1835 р. Із 1849 р. система управління стала централізованою: право обрання ректора (точніше, призначення) перейшло від університетських рад до міністра народної освіти. Чергове посилення централізації управління відбулося у 1851 р.: для ректорів університетів (і деканів), які призначалися на посади урядом, була підготовлена та затверджена імператором інструкція, що посилювала нагляд за університетським викладанням і знищувала освітню автономію університетів, жорстко регламентуючи процедуру затвердження програм усіх навчальних курсів у такій послідовності: декан → збори факультету → ректор → рада університету → попечитель → міністр.

Особливістю законотворчого процесу 50–60-х рр. ХІХ ст. стало напрацювання проекту нового університетського статуту, до чого було долучено широкий загал науковців, педагогів, управлінців, громадських діячів; організація роботи комісій; обговорення проектів на засіданнях рад університетів, що свідчить про залучення до процесу законотворчості значної кількості осіб, зацікавлених в удосконаленні системи управління вищими навчальними закладами.

Аргументовано, що надійним фундаментом сучасного міждисциплінарного наукового знання – університетознавства – можуть слугувати праці М. Пирогова, К. Ушинського, М. Костомарова, у яких висловлено ідеї теорії і практики управління вищими навчальними закладами.

Актуалізовано погляди М. Пирогова, які є рецепцією сучасних вимог до керівників закладів вищої освіти, менеджерів освіти державного, регіонального та місцевого рівнів щодо організаційно-адміністративного керівництва університетами; гласності обговорення всіх питань – обов'язкової публікації у пресі не лише ухвал університетських зібрань, але й процесу їх обговорення; запровадження вільної конкуренції з надання освітніх послуг; обговорення статуту університетів; виділення у розпорядження кожного університету певної суми для винагороди доцентів на розсуд університетської ради; терміну служби й системи професорських пенсій; заміщення вакантних посад та поповнення штату університетів шляхом обрання викладачів на засіданнях університетської ради тощо. З'ясовано, що М. Пирогов усебічно обґрунтував необхідність повної автономії університетів, в основу чого поклав колегіальний принцип управління: вважав за доцільне надати повну самостійність в управлінні та розподілі бюджету, нагляді за використанням фінансових ресурсів та діяльністю адміністративного керівництва університету, в управлінні навчальною та науковою діяльністю, а також відповідальність за законність і правомірність дій перед вищою навчально-адміністративною інстанцією – Міністерством народної освіти.

З'ясовано, що, надаючи автономію університетам першорядного значення, М. Пирогов обґрунтував ідею децентралізації університетів з тим, щоб кожний університет, як за складом своїх факультетів та кафедр, так і за своїм служінням для задоволення потреб регіону, міг органічно розвиватися залежно від його наукового потенціалу. У Міністерстві народної освіти М. Пирогов намагався створити для управління вищими навчальними закладами авторитетну колегію учених, найкомпетентніших у вирішенні питань внутрішнього університетського управління, організації адміністративної, наукової діяльності, проблем університетського життя. На основі викладеного вище акцентовано на актуальності ідей видатного вченого щодо організації діяльності структурних підрозділів сучасного Міністерства освіти і науки України, кадрової роботи із претендентами на посади науково-педагогічних та адміністративно-управлінських працівників вищих навчальних закладів.

Особливо цінними для розвитку вітчизняної теорії управління визначено погляди К. Ушинського щодо внутрішнього управління університетами, призначення директорів навчальних закладів, підвідомчих університетам, керівництва навчальними закладами округу; надзвичайно шкідливого цілковитого розриву між університетом та гімназіями його округу та налагодження управлінських ієрархічних зв'язків; обов'язковості публічного конкурсу при обранні на посади доцентів та розширення їх прав щодо користування платою за навчання, відряджень за кордон та в інші вітчизняні університети для підвищення кваліфікації тощо.

Актуальними є ідеї К. Ушинського щодо місії вищого навчального закладу, створення загального гімназичного управління при університетах, реформування системи вищої освіти та реорганізації вищих навчальних закладів та ін.

На основі вивчення та узагальнення науково-педагогічної спадщини М. Костомарова визначено його роль у розвитку суспільних поглядів на вдосконалення діяльності вищих навчальних закладів і уточнено особливості управління ними на історичному етапі 40–70-х рр. XIX ст. З'ясовано, що М. Костомаров запропонував ідею «відкритого університету», перевагою і особливістю якого мала стати доступність університетської освіти для всіх бажаючих. Відзначено, що запропонована ученим ідея, з позицій сучасної педагогічної науки, є втіленням ідеї безперервної освіти протягом усього життя.

Актуалізовано погляди М. Костомарова щодо створення вченої ради для постійного обговорення різних наукових проблем професорами університетів; збільшення повноважень ради університету щодо підбору та звільнення професорів, відкриття, розширення, закриття кафедр; управління освітнім процесом; присвоєння наукових ступенів; необхідності підтримки наукового рівня викладання в університеті.

Акцентовано, що важливим елементом у навчально-окружній організації системи управління вищими навчальними закладами була наявність особливої посади – попечителя навчального округу – повноправного представника Міністерства народної освіти в регіоні, який забезпечував єдність і наступність державної освітньої політики та був своєрідним гарантом ефективного функціонування структури управління. Посада попечителя навчального округу була сполучною ланкою в системі управління, з'єднуючи в єдине ціле Міністерство

народної освіти й освітньо-адміністративний округ. Водночас саме це спричинило певний дисбаланс у виконанні адміністративно-управлінських функцій: з одного боку, очільник навчального округу представляв інтереси підпорядкованих йому навчальних закладів у Міністерстві народної освіти, з іншого – контролював виконання державної освітньої політики.

Доведено, що характерною особливістю системи управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії була практика випереджувального утворення навчальних округів (Харківський (1803 р.), Одеський (1830 р.), Київський (1832 р.)) і лише згодом – заснування університетів як їхніх адміністративно-методичних центрів (Харківський (1805 р.), Київський (1834 р.), Новоросійський (1865 р.)).

Встановлено, що у практиці управління вищими навчальними закладами Харківського (1847–1857 рр.) та Київського (1848–1855/58 рр.) навчальних округів особливим було суміщення адміністративно-управлінських повноважень – поєднання посад генерал-губернатора та попечителя.

Наголошено, що у практиці управління вищими начальними закладами з 1860 р. діяв окремий орган управління – рада при попечителю навчального округу. До складу попечительських рад входили помічник попечителя, ректор університету (директор Рішельєвського ліцею), інспектор казенних училищ, директори гімназій і дворянських інститутів, декани історико-філологічного і фізико-математичного факультетів та шість професорів.

У четвертому розділі – *«Особливості управління вищими навчальними закладами на українських землях у 1863–1883 рр.»* – з'ясовано зміст законодавчого забезпечення управління вищими навчальними закладами досліджуваного періоду; висвітлено аспекти теоретичного обґрунтування управління вищими навчальними закладами у педагогічних працях і публіцистиці та узагальнено досвід управління вищими навчальними закладами у 1863–1883 рр.

Аргументовано, що у 1863–1865 рр. під керівництвом О. Головніна Міністерством народної освіти узагальнено та систематизовано повне зібрання урядових актів з часу його заснування. У цей період опубліковано «Сборник постановлений по Министерству народного просвещения» (1863–1865 рр.), «Сборник справочных сведений по Министерству народного просвещения» (1864 р.), «Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения» (з 1865 р.), «Памятная книжка Министерства народного просвещения» (1865 р.).

Уточнено, що найсуттєвіші зміни, які були втілені у статуті 1863 р., стосувалися системи управління університетами. Значущими його положеннями визначено: обрання радою університету ректора, проректора або інспектора, чітке регламентування їхніх обов'язків, терміну та процедури затвердження на посаді; структуру внутрішньоуніверситетського управління (у складі університетської ради, правління, суду, проректора або інспектора) тощо.

Зазначено, що урядовий тиск на вищі навчальні заклади посилювався з 1866 р. Відновлення прямого втручання у справи вищих навчальних закладів й зміцнення централізованого державного управління та адміністративного свавілля в управлінні пов'язані з діяльністю двох очільників Міністерства народної освіти: Д. Толстого (1866–1880 рр.) та І. Делянова (1882–1897 рр.). Проаналізовано причини

призупинення процесу лібералізації управління вищими навчальними закладами й підґрунтя для формування нової системи управління ними.

Узагальнено теоретичні ідеї міністра народної освіти О. Головніна щодо управління вищими навчальними закладами досліджуваного періоду. Уточнено, що О. Головнин обґрунтував принципи автономності, гуманістичності та демократичності управління, зменшення бюрократизму по вертикалі управлінської влади на різних рівнях управління вищими навчальними закладами. Як позитивне відзначено теоретичне обґрунтування та упровадження в практику адміністративно-управлінської діяльності принципу професіоналізму та управлінської компетентності.

Схарактеризовано ідеї науковців щодо управління вищими навчальними закладами, зокрема, І. Соловйова (наголосив на перевагах університетського статуту 1863 р.; демократичності, гласності, прозорості процесу його підготовки та обговорення тощо); О. Овсянникова (проаналізував позитивні зміни в управлінні вищими навчальними закладами); М. Каткова і П. Капніста (окреслили негативні зміни в управлінні після введення університетського статуту 1863 р.) та ін. Констатовано, що М. Сумцов був одним із перших учених окресленого періоду, хто досліджував історію Харківського університету за дії статуту 1863 р. та пов'язав її із суспільно-політичним життям.

Аналіз особливостей практики управління вищими навчальними закладами на українських землях у 1863–1883 рр. надав змогу дійти висновку, що організаційно-теоретичні засади системи управління, задекларовані у нормативно-правових документах, були суттєво скореговані: у 1865 р. помічник попечителя був лише у Київському навчальному окрузі; міністрами народної освіти надсилались численні секретні розпорядження щодо неблагонадійності окремих викладачів та адміністративно-управлінських працівників; непоодинокими були випадки втручання міністрів народної освіти у діяльність університетів шляхом порушення правил обрання професорів за системою балотування на новий термін; усупереч рішенню університетських рад керівники міністерства та навчальних округів самовільно призначали своїх висуванців на професорські та адміністративно-управлінські посади тощо.

Наголошено, що однією із вагомих складових розвитку системи вищої освіти на українських землях у 1860–70-х рр. стало відкриття Новоросійського університету у м. Одеса (1865 р.) та Київських вищих жіночих курсів (1878 р.). Акцентовано, що особливістю управління Новоросійським університетом, як новоствореним вищим навчальним закладом, стало призначення адміністрації університету та його кадрового складу міністром народної освіти та попечителем навчального округу.

Виявлено, що організаційні питання щодо започаткування діяльності Вищих жіночих курсів покладалися на університети (при університетських радах створено спеціальні комісії з питань заснування Вищих жіночих курсів). З'ясовано, що організація управління Вищими жіночими курсами покладалася на попечителя навчального округу та ректора університету, а безпосереднє керівництво на інституційному рівні до створення педагогічної ради – на їх засновника, а потім – на голову педагогічної ради Вищих жіночих курсів.

У п'ятому розділі – *«Трансформування управління вищими навчальними закладами на українських землях у 1884–1917 рр.»* – досліджено трансформацію нормативно-правового забезпечення управління вищими навчальними закладами у контексті реформ кінця ХІХ – початку ХХ ст.; проаналізовано ідеї щодо управління вищими навчальними закладами у педагогічній науці та публіцистиці досліджуваного періоду; схарактеризовано організацію управління державними, громадськими та приватними вищими навчальними закладами у 1884–1917 рр.; обґрунтовано напрями удосконалення системи управління сучасними вищими навчальними закладами України із урахуванням конструктивного ретродосвіду.

Трансформація нормативно-правового забезпечення управління вищими навчальними закладами у контексті реформ кінця ХІХ – початку ХХ ст. виявилась у впровадженні університетського статуту (1884 р.), прийнятті «Положення об управленіи ученой и учебной частью ведомства Министерства народного просвещения» (1893 р.), «Временных правил об управленіи высшими учебными заведениями ведомства Министерства народного просвещения» (1905 р.), «Правил о частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения, не пользующихся правами правительственных учебных заведений» (1913 р.) та ін.

Аналіз змісту університетського статуту 1884 р. надав змогу дійти висновку, що він був спрямований на посилення залежності вищих навчальних закладів від держави та обмеження автономії, якою вони до цього часу користувалися. Керівники вищих навчальних закладів та факультетів, професори, згідно із положеннями статуту, призначалися міністром народної освіти, який міг нехтувати думкою колегіальних органів управління, затверджуючи на вакантні посади. Водночас, значно було розширено владу попечителів навчальних округів щодо університетів. Суттєво обмежено компетенції університетської ради та факультетських зборів, а посаду проректора та університетський суд скасовано. Підкреслено, що віддаленість університетів та інших типів вищих навчальних закладів від органів центральної влади фактично не впливала на зміст та тенденції адміністративного державного впливу, який здійснювався на всі вищі навчальні заклади імперії.

На основі аналізу змісту та процесу підготовки проектів університетських статутів початку ХХ ст., констатовано, що склались демократичні механізми напрацювання законодавчих актів: експертна оцінка вітчизняними та зарубіжними фахівцями, обговорення їх змісту у ході дискусій та нарад, долучення професорів та ректорів вищих навчальних закладів до законотворчості тощо.

Схарактеризовано основні положення «Временных правил об управленіи высшими учебными заведениями ведомства Министерства народного просвещения», які не скасовували основні положення статуту 1884 р., однак відновлювали виборність ректорів, деканів, самостійність університетських рад, відміняли університетські інспекції, дозволяли набір на навчання жінок, відновлювали професорський дисциплінарний суд зі студентських справ.

Проаналізовано ідеї щодо управління вищими навчальними закладами у педагогічній науці та публіцистиці досліджуваного періоду. Виявлено, що на початку ХХ ст. ліберальні професори вищих навчальних закладів були особливо

діяльною частиною суспільної опозиції самодержавству. У роботах В. Вернадського, С. Трубецького, О. Кізеветтера, П. Новгородцева, В. Гер'є, В. Ключевського, А. Фамінцина, О. Шахматова та ін. висловлювались ідеї щодо реформування вищої освіти, наріжним каменем і теоретичним підґрунтям якого була зміна системи управління вищими навчальними закладами та повернення до принципів університетської автономії, задекларованих у статуті 1863 р. Акцентовано, що переважною більшістю ліберальних професорів університетська автономія вважалася головним засобом, який дав би істотний поштовх до подальшого розвитку системи вищої освіти.

Актуалізовано ідеї відомих професорів В. Вернадського (щодо особливого інституціонального характеру університетів та єдиної реальної основи для реформи вищої школи – автономії, яка не повинна бути пов'язана з формою державного або суспільного устрою), С. Трубецького (щодо університетської автономії як реалізації принципу самоврядування та самопоповнення професорської колегії, участі професорів у колегіальних органах управління), П. Виноградова (щодо університету як просвітницького інституту, чия діяльність ґрунтувалася на принципах самоврядування) та ін.

Серед професорів, які дотримувалися демократичних поглядів, вирізнявся К. Тімірязєв з ідеєю щодо повернення адміністративної, академічної та науково-педагогічної автономії університетам, права університетських колегій обирати своїх членів, відсутності цензури, гласності, виборності на адміністративно-управлінські посади ректора, декана, голови ради університету; звуження управлінського впливу попечителів навчальних округів та ін.

Схарактеризовано організацію управління державними, громадськими та приватними вищими навчальними закладами у 1884–1917 рр. Досліджено, що організація державного управління громадськими та приватними вищими навчальними закладами була досить складною. На етапі її становлення відбувалося вироблення механізму взаємодії з державними вищими навчальними закладами. Регіональний рівень управління громадськими та приватними вищими навчальними закладами, підпорядкованими Міністерству народної освіти, був представлений попечителем навчального округу.

На основі аналізу конструктивного досвіду управління вищими навчальними закладами на українських землях у ХІХ – початку ХХ ст. обґрунтовано напрями удосконалення управління сучасними вищими навчальними закладами України на загальнодержавному, регіональному та інституційному рівнях.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено системний аналіз теорії і практики управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ століття. Результати проведеного дослідження, реалізовані мета і завдання надали підстави сформулювати такі висновки, що мають теоретичне і практичне значення:

1. Теоретико-методологічні засади дослідження вибудовано на категорійно-поняттєвому апараті (уточнено сутність та зміст понять: «управління вищим навчальним закладом» та «управління вищими навчальними закладами»), на

сукупності суголосних предмету і меті концептів (методологічному (конкретизовано сукупністю підходів, серед яких: парадигмальний, історіографічний, системний, системно-діяльнісний, критеріально-комплексний, аксіологічний, синергетичний, міждисциплінарний), історичному, теоретичному та практичному) та методів: (історичний, логічний, ретроспективний, хронологічний, історико-педагогічний аналіз, синтез, класифікація, конкретизація, порівняння, узагальнення; історико-системний, історико-компаративний, історико-генетичний; метод періодизації (діахронний метод); хронологічно-системний; конструктивно-генетичний; парадигмальний; модернізаторський; біографічний; метод історичної актуалізації проблеми; метод екстраполяції; термінологічний аналіз (метод термінологічної селекції); контент-аналіз; бібліографічний метод; персоніфіковано-бібліографічний).

Аналіз категорійно-поняттєвого апарату проблеми управління вищими навчальними закладами дозволяє стверджувати, що в педагогічній науці це поняття не належить до чітко визначених. В енциклопедичних виданнях та переважній більшості педагогічних джерел трактування поняття «управління вищим навчальним закладом» відсутнє. Встановлено, що вітчизняними вченими напрацьовано тезаурус теорії управління освітою, зокрема вищою, однак категорійно-поняттєва система теорії управління вищими навчальними закладами варіативна в численних наукових публікаціях з теорії управління освітою, державного управління, менеджменту та адміністрування, економіки, правознавства та інших наук.

Уточнено сутнісний зміст понять: «управління вищим навчальним закладом» (процес реалізації механізму державного регулювання та внутрішнього врядування його діяльності, що провадиться на принципах поєднання колегіальних та єдиноначальних засад, автономії та самоврядування, розмежування прав, повноважень і відповідальності органів управління та керівництва вищого навчального закладу) та «управління вищими навчальними закладами» (процес реалізації механізму державного, регіонального та інституційного регулювання діяльності ВНЗ, що провадиться на принципах розмежування прав, повноважень і відповідальності на рівні органів, що здійснюють управління у сфері вищої освіти, та органів управління та керівництва вищого навчального закладу).

2. Здійснено історіографічний аналіз наукових публікацій із проблеми дослідження, що об'єднані на основі використання методу хронології у три групи: *перша група* – праці, написані сучасниками подій, що мали місце в суспільному житті у XIX – на початку XX ст. і стосувалися формування системи управління вищими навчальними закладами, а також праці, які аналізують погляди управлінців, педагогів, громадських діячів досліджуваного періоду на становлення теорії і практики управління вищими навчальними закладами як невід'ємного складника розвитку вищої освіти; *друга група* – праці, написані дослідниками радянського періоду, присвячені аналізу організаційно-теоретичних та практичних засад управління вищими навчальними закладами XIX – початку XX ст.; *третья група* – наукові дослідження сучасних науковців, які звертаються до різних аспектів розвитку історії, теорії та практики управління вищими навчальними закладами XIX – початку XX ст.

Основною характеристикою першої групи наукових публікацій (дорадянської історіографії) є фрагментарний та епізодичний характер осмислення проблеми управління вищими навчальними закладами та відображення таких її аспектів: досвіду управлінської діяльності керівників вищих навчальних закладів, попечителів навчальних округів та міністрів народної освіти; обґрунтування необхідності розширення автономії вищих навчальних закладів; участь професорів університетів, управлінців, громадських діячів у підготовці проектів нормативно-законодавчої бази вищої школи; дослідження з історії окремих вищих навчальних закладів; відсутність ґрунтовних досліджень з теорії управління вищими навчальними закладами досліджуваного періоду, а отже, випереджувальний характер практики управління.

Констатовано, що вченими радянського періоду розгляд окремих складників проблеми управління вищими навчальними закладами XIX – початку XX ст. висвітлено у контексті боротьби революційних сил із самодержавством.

Основними характеристиками наукових публікацій третьої групи – сучасної історіографії – визначено: переважне зосередження на українській історії вищої освіти і відсутність порівняльних досліджень стану управління різними вищими навчальними закладами Російської імперії чи зарубіжжя; зростання кількості досліджень окремих персоналій, заглиблення в аналіз діяльності окремих вищих навчальних закладів досліджуваного періоду; незначна кількість окремих дисертаційних чи монографічних робіт, присвячених успішній адміністративно-управлінській діяльності ректорів університетів, попечителів навчальних округів та інших організаторів вищої освіти; відсутність досліджень управлінсько-розпорядчої та адміністративної діяльності Міністерства народної освіти, канцелярій попечителів навчальних округів; принципів та моделей управління вищими навчальними закладами досліджуваного періоду.

Класифікацію джерельної бази дослідження теорії і практики управління вищими навчальними закладами України XIX – початку XX ст. здійснено за такими критеріями: типові критерії, за якими джерела диференційовано з точки зору знакових систем, які використали їхні автори; критерій врахування аспектів інформації, що міститься у джерелі; хронологічний критерій. На основі вказаних критеріїв виокремлено такі групи джерел: нормативно-правові документи, архівні джерела, праці вітчизняних педагогів, управлінців, громадських діячів XIX – початку XX ст., інтерпретаційні джерела, матеріали комісій і нарад, документальні ювілейні видання, періодична преса.

3. Виокремлено основні періоди розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами на українських землях XIX – початку XX ст., схарактеризовано особливості та встановлено тенденції кожного з них:

перший період (1802–1832 рр.), особливостями якого було становлення системи управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії: зародження державної освітньої політики і системи управління. Основні тенденції: ідеї державності, регіоналізації, автономності, колегіальних засад в управлінні;

другий період (1833–1862 рр.), особливостями якого став розвиток практики управління та становлення теоретичних ідей щодо управління вищими навчальними

зкладами як наслідок узагальнення практичного управлінського досвіду. Основні тенденції: випереджувальний розвиток практики управління вищими навчальними закладами; помітне посилення державної присутності в університетах та централізація управління; долучення науково-педагогічних працівників до обговорення університетського статуту; спрямованість публікацій на обґрунтування змісту діяльності й повноважень попечителів навчальних округів та ректорів вищих навчальних закладів;

третій період (1863–1883 рр.), особливостями якого було вдосконалення теоретичного обґрунтування та професіоналізації управління вищими навчальними закладами. Основні тенденції: зростання чисельності університетознавчих публікацій та поява монографічних досліджень; обґрунтування й упровадження принципу професіоналізації та управлінської компетентності попечителів навчальних округів; посилення залежності вищих навчальних закладів від очільників Міністерства народної освіти та обмеження автономії; участь педагогів, науковців, управлінців, громадських діячів у дискусії щодо реформування системи управління вищими навчальними закладами;

четвертий період (1884–1917 рр.), особливістю якого стала трансформація теорії і практики управління вищими навчальними закладами. Основні тенденції: спроби реформування системи управління вищими навчальними закладами; розширення нормативно-правового забезпечення функціонування вищих навчальних закладів різних типів та форм власності; збільшення складу науковців – дослідників проблеми управління вищими навчальними закладами; спрямованість досліджень на обґрунтування функціональних обов'язків та розподілу повноважень між органами управління у структурі управлінської взаємодії; запозичення університетського механізму управління у громадські та приватні вищі навчальні заклади.

Наскрізною тенденцією розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами на українських землях ХІХ – початку ХХ ст. визначено трансформування системи управління відповідно до нормативно-законодавчої бази, детермінована вимогами часу та потребами суспільства.

4. Проаналізоване нормативно-правове забезпечення управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. дозволило встановити, що повноваження органів управління вищими навчальними закладами на державному, регіональному та інституційному рівнях упродовж досліджуваного періоду визначалися документами, які мали статус законів та підзаконних актів й акумулювали у собі основні напрями внутрішньої урядової політики щодо діяльності закладів вищої освіти Російської імперії. Акцентовано, що нормативно-правове та законодавче регулювання процесу управління вищими навчальними закладами було спеціально створеною, нормативно зафіксованою і упровадженою системою регламентації управлінського процесу, яка охоплювала вищі навчальні заклади, державні та регіональні органи управління і включала в себе всі види діючих у сфері вищої освіти нормативних та законодавчих документів.

Виявлено, що законодавче забезпечення управління вищими навчальними закладами, зокрема університетами як основним типом вищого навчального закладу

досліджуваного періоду, представлене університетськими статутами 1804, 1833, 1835, 1842, 1863, 1884 рр. На основі аналізу їх змісту схарактеризовано розподіл прав, повноважень, обов'язків та відповідальності попечителя навчального округу, ректора, проректора / інспектора та органів колегіального управління (ради університету, правління, університетського суду, факультетських рад тощо); механізм призначення та терміни роботи на посадах адміністративно-управлінських працівників; окреслено субординаційні зв'язки управлінської взаємодії тощо. На основі аналізу університетських статутів вказано на суперечливий характер законотворчої діяльності держави у сфері вищої освіти, її залежність від суспільно-політичних та соціально-економічних факторів. Констатовано, що основними напрямками змін в управлінні вищими навчальними закладами були: розширення / звуження автономії університету та співвідношення повноважень, делегованих міністру народної освіти, попечителю навчального округу та ректору.

Схарактеризовано та проаналізовано нормативні документи досліджуваного періоду: «Положення про навчальні округи» (1835 р.), «Положення про Ради при Попечителях навчальних округів» (1860 р.), «Тимчасові правила управління вищими навчальними закладами відомства Міністерства народної освіти» (1905 р.) та ін., які конкретизували та впорядковували управління вищими навчальними закладами досліджуваного періоду.

Акцентовано, що визначним явищем законотворчих процесів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. став ефективний демократичний механізм напрацювання законодавчих документів (залучення професорів, адміністративно-управлінських працівників, університетських рад до розробки законодавчих актів) та їх обговорення (дискусії та наради, експертна оцінка вітчизняними та зарубіжними фахівцями) тощо.

5. Досліджено трансформацію системи управління вищими навчальними закладами ХІХ – на початку ХХ ст. на державному, регіональному та інституційному рівнях.

Зазначено, що офіційна мета державного управління у 1802–1804 рр. полягала у побудові вертикальної освітньої системи шляхом запровадження монополії, пристосуванні вищої освіти до потреб та політичних інтересів держави. Внаслідок реформаторської діяльності створено державну систему вищої освіти та управління нею.

Констатовано, що державний рівень управління вищими навчальними закладами досліджуваного періоду представлений органом управління – Міністерством народної освіти Російської імперії (Міністерством духовних справ та народної освіти, 1817–1824 рр.) та суб'єктом – міністром. Регіональний рівень управління представлений навчальним округом та суб'єктом – попечителем; інституційний рівень управління – конкретним вищим навчальним закладом та суб'єктом – ректором (директором).

Встановлено, що в основу формування системи управління було покладено принцип децентралізації та регіоналізації, здійснений шляхом поділу імперії на навчальні округи, центрами яких стали університети, на які (до 1835 р.), водночас, покладалось здійснення не лише наукового, а й науково-організаційного керівництва в середніх та нижчих школах певного округу.

Досліджено, що характерною особливістю діяльності Міністерства народної освіти вказаного періоду стала єдність мети і завдань управління вищою освітою, реалізовані шляхом прийняття відповідного законодавства. Міністерством народної освіти у першій третині XIX ст. імплементовано нормативно-правові акти для регулювання вищої освіти та управління нею: закріплено модель системи управління «Міністерство народної освіти → навчальний округ → університет»; здійснено поділ імперії на навчальні округи; впорядковано внутрішнє управління університетами. Акцентовано, що у досліджуваній період суспільно-політичні та революційні події вплинули на Міністерство народної освіти та спричинили посилення адміністративно-управлінського контролю за вищими навчальними закладами.

Доведено, що одним із проявів трансформації системи управління вищими навчальними закладами на українських землях було її видозмінене функціонування «Міністерство народної освіти → навчальний округ» у 1832–1833 рр. (до заснування Київського імператорського університету св. Володимира, 1834 р.) та 1832–1864 рр. (до заснування Новоросійського університету у м. Одеса, 1865 р.).

Засвідчено, що у ході організації контролю за вищими навчальними закладами 30–60-х XIX ст. трансформовано попечительство, яке переросло своє первинне призначення шляхом розширення функцій та вирішенням низки суспільно-політичних питань. З'ясовано, що управління попечителя навчального округу набуло статусу вищої наглядово-управлінської регіональної установи. В ієрархічній структурі державного управління імперії за ним закріплено регіональне представництво міністерської влади.

Виокремлено функції попечителя навчального округу: загально-управлінські (аналіз, планування, організація, контроль, корекція та регулювання, що здійснювались попечителем як очільником окремого територіального освітньо-адміністративного центру, який здійснював службове керівництво справами); цільові (адміністративно-розпорядницька діяльність, управління організацією навчально-виховного процесу, управління науковою та цензурною діяльністю, керівництво управлінням та канцелярією, попечительською радою, фінансово-господарська та ревізійна діяльність) та соціально-психологічні.

Трансформацію інституту попечительства у XIX – на початку XX ст. реалізовано у таких напрямках: зростання його ролі і значущості у регіоні та посилення впливу на вищі навчальні заклади; ускладнення внутрішньої структури (управління та канцелярію навчального округу, попечительську раду), функції (контролю, підготовки організаційно-розпорядчої документації тощо) відповідно до зміни владних повноважень.

Досліджено, що трансформація управління на рівні вищого навчального закладу, як складника системи управління, залежала від змін нормативно-законодавчого забезпечення, типу та форми власності вищого навчального закладу.

б. Схарактеризовано та узагальнено погляди вчених, педагогів, управлінців, громадських діячів досліджуваного періоду на проблему управління вищими навчальними закладами XIX – початку XX ст.

Актуалізовано погляди М. Пирогова (повна автономія, децентралізація управління університетами, міністерська колегія авторитетних учених,

внутрішньоуніверситетська гласність тощо), К. Ушинського (внутрішнє управління університетами, керівництво навчальними закладами округу тощо), М. Костомарова (ідея «відкритого університету», збільшення повноважень ради університету тощо), О. Головніна (принципи автономності, гуманістичності, демократичності, професіоналізму та управлінської компетентності; зменшення бюрократизму по вертикалі управлінської влади на різних рівнях управління вищими навчальними закладами); В. Вернадського (особливий інституціональний характер університетів), С. Трубецького (університетська автономія як реалізації принципу самоврядування та самопоповнення професорської колегії, участь професорів у колегіальних органах управління), П. Виноградова (діяльність університету на принципах самоврядування), К. Тімірязєва (повернення адміністративної, академічної та науково-педагогічної автономії університетам, виборності на адміністративно-управлінські посади, звуження впливу попечителів навчальних округів) та ін.

Зроблено висновок про можливість використання праць вищезгаданих авторів як надійного підґрунтя у розвитку нового напрямку міждисциплінарного наукового знання – університетознавства.

7. На основі аналізу конструктивного досвіду управління вищими навчальними закладами на українських землях у ХІХ – початку ХХ ст. запропоновано такі напрями удосконалення системи управління сучасними вищими навчальними закладами:

на загальнодержавному рівні: закріплення у нормативно-правовому полі базового положення про наглядові ради вищих навчальних закладів; внесення змін та доповнень до ст. 34–36 Закону України «Про вищу освіту» щодо розмежування повноважень адміністрації вищих навчальних закладів; створення окремого структурного підрозділу – ради з питань вищої освіти (як постійного колегіального дорадчого органу управління та державно-громадського партнерства) та канцелярії ради з питань вищої освіти – у складі Міністерства освіти і науки України;

на регіональному рівні: створення регіонального колегіального органу управління, розвитку, підтримки і державно-громадського контролю – опікунської ради вищих навчальних закладів регіону;

на інституційному рівні: створення дієвої внутрішньої системи підтримки, розвитку та навчання професійних лідерів вищого навчального закладу.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів теорії та практики управління навчальними закладами як історико-педагогічного феномену. Подальший науковий пошук доцільно спрямувати на створення єдиної терміносистеми управлінських понять; персоніфікацію досліджень адміністративно-управлінської діяльності очільників вищих навчальних закладів та навчальних округів; проведення порівняльно-педагогічних досліджень теорії і практики управління вітчизняними та зарубіжними вищими навчальними закладами.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Кірдан О. Л. Управління вищими навчальними закладами України (ХІХ – початок ХХ століття) : теорія і практика : моногр. / О. Л. Кірдан. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2015. – 453 с.

Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дисертації:

2. Кірдан О. Роль попечителя Київського учбового округу в управлінні університетом Св. Володимира (1832–1839 рр.) / Олена Кірдан // Історико-педагогічний альманах. – 2010. – № 2. – С. 59–63.

3. Кірдан О. Організація управління громадськими та приватними вищими начальними закладами України (остання чверть XIX – початок XX століття) / Олена Кірдан // Проблеми підготовки сучасного вчителя : зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини / [ред. кол.: Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2011. – Вип. 4, ч. 2. – С. 246–252.

4. Кірдан О. Л. Управління вищими навчальними закладами України (XIX – початок XX століття) як актуальна проблема сьогодення / О. Л. Кірдан // Вища освіта України. – 2011. – Дод. 2 до № 3, т. 3 (28) : тем. вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – С. 355–363.

5. Кірдан О. Л. Історіографія проблеми управління вищими навчальними закладами України XIX – початку XX століття / О. Л. Кірдан // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. «Педагогіка і психологія» : зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2011. – Вип. 31, ч. 1. – С. 119–125.

6. Кірдан О. Л. Особливості управління вищими навчальними закладами України у період освітніх реформ (XIX ст.) / О. Л. Кірдан // Педагогічні науки : зб. наук. пр. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2011. – Вип. 58, ч. 2. – С. 51–56.

7. Кірдан О. Л. Теоретичне обґрунтування організації управління Київським університетом Святого Володимира у 1833–1884 рр. / О. Л. Кірдан // Вісник Черкаського ун-ту. Сер. «Педагогічні науки». – Черкаси, 2011. – Вип. 196, ч. 1. – С. 40–44.

8. Кірдан О. Управлінська діяльність у вітчизняних університетах XIX століття / О. Кірдан // Витоки педагогічної майстерності : зб. наук. пр. Полтавського нац. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. Сер. «Педагогічні науки». – Полтава, 2012. – Вип. 10. – С. 119–124.

9. Кірдан О. Л. Управління вищим навчальним закладом: теоретичний аналіз / О. Л. Кірдан // Вісник Глухівського нац. пед. ун-ту імені Олександра Довженка : зб. наук. пр. / Глухівський НПУ ім. О. Довженка ; ред. кол.: О. І. Курок (відп. ред.). – Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2012. – Вип. 20. – С. 44–49.

10. Кірдан О. Л. Становлення державної системи управління вищими навчальними закладами Російської імперії у 1802–1804 рр. / О. Л. Кірдан // Гуманітарний вісник. – Дод. 1 до вип. 27, т. VI (39) : тем. вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – К. : Гнозис, 2012. – С. 209–219.

11. Кірдан О. Модернізація управління вищими навчальними закладами на сучасному етапі українського державотворення / Олена Кірдан // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди» : зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 26. – С. 127–132.

12. Кірдан О. Л. Наукова діяльність українських університетів в управлінському дискурсі (1802–1917 рр.) / О. Л. Кірдан // Вісник Житомирського держ. ун-ту імені Івана Франка. – 2012. – Вип. 65. – С. 76–80.

13. Кірдан О. Л. Зміст та організація управлінської діяльності попечителя Київського учбового округу / О. Л. Кірдан // Вища освіта України. – 2012. – № 3 (дод. 1) : тем. вип. «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології», т. 2. – С. 545–556.

14. Кірдан О. Л. Ліцеї у системі вищої освіти України у першій третині XIX століття / О. Л. Кірдан // Зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини / [гол. ред. М. Т. Мартинюк]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2013. – Ч. 2. – С. 190–199.

15. Кірдан О. Л. Проекти реформ управління вищими навчальними закладами на початку XX століття: передумови, хід, напрями, наслідки / О. Л. Кірдан // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди». – Дод. 1 до вип. 31, т. 3 (45) : тем. вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – К. : Гнозис, 2013. – С. 112–121.

16. Кірдан О. Л. Теорія управління вищими навчальними закладами в контексті осмислення творчої спадщини К. Д. Ушинського та М. І. Пирогова / О. Л. Кірдан // Науковий вісник Південноукраїнського нац. пед. ун-ту імені К. Д. Ушинського : зб. наук. пр. – Спецвип. «Творча спадщина К. Д. Ушинського у вимірах освіти XXI сторіччя». – Одеса, 2013. – С. 295–303.

17. Кірдан О. Погляди професорів університетів на проблему управління вищими навчальними закладами Російської імперії (початок XX століття) / Олена Кірдан // Історико-педагогічний альманах. – 2013. – № 2. – С. 11–15.

18. Кірдан О. Л. Реформи управління вищими навчальними закладами Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття: дорадянська історіографія / О. Л. Кірдан // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди». – Дод. 1 до вип. 29, т. 3 : тем. вип. «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – К. : Гнозис, 2013. – С. 318–325.

19. Кірдан О. Дослідження інституту попечителів учбових округів: історіографічний та джерелознавчий аспект / Олена Кірдан // Проблеми підготовки сучасного вчителя : зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини / [ред. кол.: Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2013. – Вип. 8, Ч. 2. – С. 244–252.

20. Кірдан О. Л. Етапи розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами України (XIX – початок XX століття) / О. Л. Кірдан // Вища освіта України. – 2014. – № 3 (дод. 2) : тем. вип. «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології», Т. 1. – С. 174–179.

21. Кірдан О. Л. Трансформація законодавчого забезпечення управління університетами Підросійської України у 1857–1863 рр. / О. Л. Кірдан // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології / гол. ред. А. А. Сбруєва. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014. – № 4 (38). – С. 44–55.

22. Кірдан О. Л. Особливості державного управління вищими навчальними закладами у 1863–1884 рр. (на прикладі Харківського, Київського та Новоросійського університетів) / О. Л. Кірдан // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 16 : Творча особистість учителя: проблеми теорії і

практики : зб. наук. пр. / ред. кол.: Н. В. Гузій (відп. ред.). – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 23 (33). – С. 49–54.

23. Кирдан Е. Л. Полномочия административно-управленческого персонала и органов самоуправления университета: грани прошлого, горизонты будущего / Е. Л. Кирдан // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2014. – № 3. – С. 182–186.

24. Кирдан Е. Л. Проблема управления высшими учебными заведениями Украины в теоретических исследованиях XIX – начала XX века / Е. Л. Кирдан // Оралды ғылым жаршысы : науч.-теорет. и практ. журн. Сер. «Педагогические науки». – 2014. – № 31 (110). – С. 42–50.

25. Кирдан Е. Л. Университетский устав 1863 г.: трансформация полномочий административно-управленческого персонала / Е. Л. Кирдан // Современный научный вестник : науч.-теорет. и практ. журн. Сер. «Педагогические науки». – 2014. – № 41 (237). – С. 20–28.

26. Кирдан Е. Л. Советская историография реформ управления высшими учебными заведениями Российской империи второй половины XIX – начала XX века / Е. Л. Кирдан // Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2014. – № 2 (7). – С. 40–43.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

27. Кірдан О. Л. Міністри народної освіти в системі управління вищими навчальними закладами України у 60–80-х роках XIX століття / О. Л. Кірдан // Управління в освіті : зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. / відп. ред. Л. Д. Кизименко. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2011. – С. 128–129.

28. Кірдан О. Л. Організаційні засади управління університетами в Україні (XIX – початок XX століття) / О. Л. Кірдан // Матеріали Четвертої Міжнар. наук.-досл. конф. «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки». – Луганськ, 2011. – С. 66–67.

29. Кірдан О. Л. Шляхи вдосконалення системи менеджменту організації навчального процесу у практиці управління вищими навчальними закладами України / О. Л. Кірдан // Сучасний менеджмент: проблеми теорії та практики : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : КиМУ, 2011. – С. 68–71.

30. Кірдан О. Л. Управління якістю вищої освіти в Україні / О. Л. Кірдан // Проблеми і перспективи працевлаштування випускників вищих навчальних закладів : шоста Міжнар. наук.-практ. конф. [матеріали]. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. – С. 112–114.

31. Кірдан О. Л. Управління сучасними вищими навчальними закладами: теоретичний аспект / О. Л. Кірдан // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества : материалы докл. и выст. Междунар. науч.-практ. конф. – Чернигов : Україно-Російський інститут (філіал) МГОУ в г. Чернигове, 2011. – С. 109–110.

32. Кірдан О. Л. Вища освіта в системі духовного життя українського суспільства: управлінський аспект / О. Л. Кірдан // Духовність і громадянське суспільство в умовах глобалізації : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. «Андріївські читання» / за ред. В. М. Огаренка [та ін.]. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – С. 14–17.

33. Кірдан О. Л. Сутність поняття «управління освітою» в суспільно-історичній детермінації / О. Л. Кірдан // Психолого-педагогічні виклики сучасності: шляхи розв'язання та новітні перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Львів : Львівська педагогічна спільнота. – 2011. – С. 99–100.

34. Кірдан О. Л. Управління освітою в Україні: аналіз законодавчого забезпечення / О. Л. Кірдан // Modern trends in scientific thought development : materials digest of the 2nd International Scientific Conference (January 31 – February 14, 2011, Kiev, London). Juridical sciences, open section / All-Ukrainian Academic Union of specialists for professional assessment of scientific research and pedagogical activity; Organizing Committee: B. Zhitnigor (chairman), L. Kypreychuk, A. Tim, G. Georgiou, S. Serdechny, L. Staker. – Odessa : InPress, 2011. – P. 89–91.

35. Кірдан О. Л. Присудження наукових ступенів та вчених звань у практиці управління університетами України / О. Л. Кірдан // Актуальні проблеми психології та педагогіки : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. : у 2-х ч. – Львів : Львівська педагогічна спільнота, 2011. – Ч. 2. – С. 124–126.

36. Кирдан Е. Л. Реформирование управления высшим образованием в Российской империи во второй половине XIX века / Е. Л. Кирдан // Научный потенциал. – Вып. 2 : спец. вып. журнала, посв. II Междунар. научно-практ. конф. «Информационно-образовательная среда современного вуза». – 2011. – № 4 (5). – С. 32–35.

37. Кирдан Е. Л. Университетская автономия: историко-педагогический анализ / Е. Л. Кирдан // Психолого-педагогические проблемы образования в условиях инновационного развития : материалы II Междунар. научн. конф. / под ред. Исламгуловой С. К. – Алматы : Университет «Туран», 2012. – Ч. 2. – С. 59–63.

38. Кірдан О. Л. Державне управління удосконаленням якості вищої освіти / О. Л. Кірдан // Використання педагогічних технологій у практиці роботи сучасної школи : зб. наук. пр. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. / Монмолодьспорту України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди» [та ін.] ; наук. ред.: В. П. Коцур, О. І. Шапран ; уклад.: О. М. Сергійчук, Н. П. Онищенко. – Переяслав-Хмельницький : Вид-во «КСВ», 2012. – С. 34–37.

39. Кірдан О. Л. Реформування сучасної освіти: проблеми і перспективи / О. Л. Кірдан // Освіта для сталого розвитку: досягнення і перспективи : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : Учитель, 2012. – С. 13–14.

40. Кірдан О. Основні тенденції державного управління університетами у другій половині XIX століття / Олена Кірдан // Сучасні наукові дослідження у галузі професійної педагогічної освіти : матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару / [ред. кол.: Ткачук Л. В. та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – С. 84–87.

41. Кірдан О. Л. Розвиток теорії управління: зарубіжний та вітчизняний досвід / О. Л. Кірдан // Етнічність і влада: управління ризиками та безпека в умовах етнополітичних конфліктів та кризових ситуацій : матеріали XI Міжнар. семінару / за ред. Т. О. Сенюшкіної. – Севастополь : Вебер, 2013. – С. 107–113.

42. Кірдан О. Л. Управління науково-дослідною роботою студентів в університетах України / О. Л. Кірдан // Матеріали XVII Міжнар. наук.-метод. конф. «Управління якістю підготовки фахівців» : у 2-х ч. – Одеса, 2012. – Ч. 1. – С. 154–155.

43. Кирдан Е. Л. Н. И. Пирогов о проблеме организационно-административного руководства университетами Российской империи второй половины XIX века / Е. Л. Кирдан // Классический университет в парадигме современных знаний : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвященной сорокалетнему юбилею КарГУ им. акад. Е. А. Букетова. – Караганда : Изд-во КарГУ, 2012. – С. 30–34.

44. Кірдан О. Л. Управління організацією навчально-виховного процесу: досвід громадських і приватних вищих навчальних закладів України в останній чверті XIX – на початку XX століття / О. Л. Кірдан // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Управління організацією навчально-виховного процесу в середній та вищій школі», присв. пам'яті А. С. Макаренка та Всеукр. наук.-практ. семінар «Управління проектами у сфері науки, освіти, інновації та інформатизації», «Методика управління навчальними закладами» / за заг. ред. проф. М. В. Гриньової. – Полтава, 2012. – С. 62–64.

45. Кірдан О. Л. Управління вищими навчальними закладами на зламі тисячоліття: генезис поглядів / О. Л. Кірдан // Управління навчальними закладами: досвід, проблеми, перспективи : зб. матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Одеса : ПНПУ ім. К. Д. Ушинського, 2012. – С. 79–81.

46. Кірдан О. Л. Педагогічні особливості викладання соціально-гуманітарних дисциплін у ВНЗ: управлінський контекст / О. Л. Кірдан // Соціально-гуманітарні дисципліни у творчому ВНЗ: проблеми міждисциплінарних зв'язків у сучасному науковому дискурсі : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. – Луганськ : Вид-во ЛДІКТ, 2012 – С. 37–40.

47. Кірдан О. Л. Особливості нормативної регламентації управління діяльністю студентів в університетах України другої половини XIX – поч. XX століття / О. Л. Кірдан // Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти : матеріали X Ірпінських міжнар. наук.-пед. читань : у 4-х ч. – Ірпінь : Вид-во Нац. ун-ту ДПС України, 2012. – Ч. 2 (секції 3, 4.) – С. 409–420.

48. Кірдан О. Л. Реалізація компетентнісної парадигми та формування управлінських компетенцій сучасного керівника закладу освіти / О. Л. Кірдан // Інноваційні технології у професійному розвитку педагогічних працівників та керівників закладів освіти : тези Міжнар. наук.-практ. конф. / за наук. ред.: В. В. Олійника (гол.), Н. І. Клокар (заст. гол.), М. В. Кухарева, А. Заманова, Н. С. Побірченко, Е. Р. Баграмяна, М. А. Дмитрієвої. – Біла Церква : КОПОПК, 2012. – С. 43–44.

49. Кирдан Е. Л. Историко-педагогическое исследование автономии университета / Е. Л. Кирдан // Теория и практика в гуманитарных и социологических науках : сб. науч. статей : в 2-х ч. / отв. ред.: С. П. Яковлев, С. Г. Григорьева. – Чебоксары : Филиал СПбГИЭУ в г. Чебоксары, 2012. – Ч. 1. – С. 130–134.

50. Кірдан О. Л. Реформування системи управління вищими навчальними закладами України в 1917–1920 роках / О. Л. Кірдан // Управління в освіті : зб. матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. / відп. ред. Л. Д. Кизименко. – Львів : Вид-во «Тріада Плюс», 2013. – С. 121–126.

51. Кірдан О. Л. Механізм та структура системи центрального управління вищими навчальними закладами України у ХІХ – на початку ХХ століття / О. Л. Кірдан // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Педагогіка А. С. Макаренка в полікультурному освітньому просторі», присв. 125-й річниці з дня народж. А. С. Макаренка / за заг. ред. проф. М. В. Гриньової. – Полтава, 2013. – С. 66–68.

52. Кірдан О. Л. Докторський ступінь: вітчизняні традиції університетів України ХІХ – початку ХХ століття / О. Л. Кірдан // Вища освіта в Україні: проблеми і перспективи розвитку : зб. тез допов. Міжнар. наук.-метод. конф. з проблем вищої освіти. – Луцьк : РВВ ЛНТУ, 2013. – С. 356–360.

53. Кірдан О. Університетський статут 1804 року як основоположний елемент реформи вищої школи / Олена Кірдан // Управління в освіті: інтеграція науки і практики : матеріали міжв. наук.-практ. семінару / [ред. кол.: Кірдан О. Л. та ін.]. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2013. – С. 58–62.

54. Кірдан О. Л. Реалізація права на вищу освіту в університетському законодавстві першої половини ХІХ століття: історико-педагогічний дискурс / О. Л. Кірдан // Права дитини: від витоків до сьогодення : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / [ред. кол.: Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ФОП Жовтий, 2013. – С. 67–69.

55. Кірдан О. Л. Університетська професура про управління вищими навчальними закладами (1904–1905 рр.) / О. Л. Кірдан // Матеріали за 9-а міжнародна научна практична конференція «Achievement of high school». – Софія : «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2013. – Т. 23 : Педагогічески науки. – С. 59–61.

56. Кирдан Е. Л. Ретроспективный анализ организации коллегияльного самоуправления в университетах на украинских землях XVIII – начала XX века / Е. Л. Кирдан // Эволюция теории и практики современного образования: реалии и перспективы : матеріали Третьего междунар. педагог. форуму / Самара : ПГСГА, 2014. – С. 104–108.

57. Кірдан О. Погляди Миколи Костомарова на управління та організацію діяльності вищих навчальних закладів / Олена Кірдан // Управління навчальними закладами: теорія і практика : матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару-марафону / ред. кол.: Кірдан О. Л. [та ін.]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 57–62.

58. Кирдан Е. Л. Теоретическое обоснование управления высшими учебными заведениями Украины в исследовательской литературе XIX – начала XX века / Е. Л. Кирдан // Модернизация профессионально-педагогического образования: тенденции, стратегия, зарубежный опыт : материалы Междунар. науч.-практ. конф., г. Барнаул / под ред. М. П. Тыриной. – Барнаул : АлГПА, 2014. – С. 340–342.

59. Кірдан О. Л. Джерельна база дослідження проблеми управління вищими навчальними закладами підросійської України (ХІХ – початок ХХ століття) / О. Л. Кірдан // Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014. – Т. 1. – С. 244–247.

60. Кірдан О. Л. Обґрунтування напрямів удосконалення системи управління сучасними вищими навчальними закладами України з урахуванням ретродосвіду / О. Л. Кірдан // Управління навчальними закладами: теорія, історія, практика :

матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару / ред. кол.: Кірдан О. Л. [та ін.]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2015. – С. 57–62.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

61. Кірдан О. Л. Болонський процес та історико-теоретичний аналіз поглядів на особистість учителя / О. Л. Кірдан // Вища освіта в контексті Болонського процесу : зб. матеріали Міжнар. наук.-метод. конф., / редкол.: В. О. Онищенко, В. А. Пашинський, О. М. Ніколенко, Н. К. Кочерга. – Полтава : АСМІ, 2008. – С. 478–480.

62. Кірдан О. Л. Зміст підготовки вчителя до виконання функцій управління у процесі вивчення дисципліни «Педагогічний менеджмент» / О. Л. Кірдан // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Сер. 16 : Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики : зб. наук. пр. / ред. кол.: Н. В. Гузій (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 9 (19). – С. 115–117.

63. Кірдан О. Л. Зміст підготовки бакалаврів з економіки та підприємництва до управління навчально-виховним процесом / О. Л. Кірдан // Шляхи забезпечення якості підготовки фахівців з економіки та підприємництва : зб. тез доп. Міжнар. наук.-метод. конф. / Харківський нац. автомобільно-дорожній ун-т. – Харків : ХНАДУ, 2011. – С. 70–74.

64. Кірдан О. Л. Інновації в управлінні – основа модернізації освітянської галузі // Економіка України: проблеми та перспективи інноваційного розвитку : кол. моногр. / відп. ред. В. Ф. Беседін, А. С. Музиченко. – К. : НДЕІ, 2011. – С. 219–225.

65. Кірдан О. Л. Упровадження інноваційно-зорієнтованого контролю як напрям підвищення якості вищої освіти / О. Л. Кірдан // Матеріали міжнародного форуму фахівців у галузі з освітніх вимірювань – К. : НПУ, 2012. – С. 95.

66. Менеджмент організації : навч. посіб. / авт. – упоряд. Кірдан О. Л. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2013. – 121 с. – (Сер. «Управління навчальним закладом»).

67. Положення про кафедру Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / укл. Кірдан О. Л. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2015. – 17 с. – (Сер. «Управління навчальним закладом»).

68. Положення про факультет (навчально-науковий інститут) Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / укл. Кірдан О. Л. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2015. – 26 с. – (Сер. «Управління навчальним закладом»).

АНОТАЦІЇ

Кірдан О. Л. Теорія і практика управління вищими навчальними закладами України (XIX – початок XX століття). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності: 13.00.01 – загальна педагогіки та історія педагогіки. – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. – Умань, 2017.

У дисертації висвітлено результати системного дослідження теорії і практики управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської

імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.; обґрунтовано теоретико-методологічні засади та визначено категорійно-поняттєвий апарат. Здійснено історіографічний аналіз досліджуваної проблеми. Виокремлено основні періоди розвитку теорії і практики управління вищими навчальними закладами на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст., схарактеризовано особливості та виявлено провідні тенденції кожного періоду. Проаналізовано нормативно-правове забезпечення управління вищими навчальними закладами на українських землях Російської імперії у зазначений проміжок часу. Досліджено трансформацію системи управління вищими навчальними закладами заявленого історичного періоду на державному, регіональному та інституційному рівнях. Схарактеризовано та узагальнено погляди вчених, педагогів, управлінців, громадських діячів на проблему управління вищими навчальними закладами. Актуалізовано конструктивний досвід управління вищими навчальними закладами на українських землях ХІХ – початку ХХ ст. й окреслено напрями його творчого використання у сучасних умовах.

Ключові слова: вищий навчальний заклад, університет, статут, управління, теорія і практика управління, ректор, попечитель навчального округу, історія вищої освіти, українські землі Російської імперії ХІХ – поч. ХХ ст.

Кирдан Е. Л. Теория и практика управления высшими учебными заведениями Украины (ХІХ – начало ХХ века). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины. – Умань, 2017.

В диссертации отражены результаты системного исследования теории и практики управления высшими учебными заведениями на украинских землях Российской империи в ХІХ – начале ХХ в.; обоснованы теоретико-методологические основы и определен категориально-понятийный аппарат. Осуществлен историографический анализ исследуемой проблемы. Определены основные периоды развития теории и практики управления высшими учебными заведениями на украинских землях в ХІХ – начале ХХ в., охарактеризованы особенности и выявлены основные тенденции каждого из них. Проанализировано нормативно-правовое обеспечение управления высшими учебными заведениями на украинских землях Российской империи в ХІХ – начале ХХ в. Исследована трансформация системы управления высшими учебными заведениями заявленного исторического периода на государственном, региональном, институциональном уровнях. Охарактеризованы и обобщены взгляды ученых, педагогов, управленцев, общественных деятелей на проблему управления высшими учебными заведениями. Актуализирован конструктивный опыт управления высшими учебными заведениями на украинских землях ХІХ – начала ХХ в. и обозначены направления его творческого использования в современных условиях.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, университет, устав, управление, теория и практика управления, ректор, попечитель учебного округа, история высшего образования, украинские земли Российской империи.

Kirdan O. L. The theory and practice of higher educational institutions management in Ukraine (XIX – beginning of XX century). – Manuscript.

Thesis for the degree of doctor of pedagogical sciences in specialty 13.00.01 – general pedagogy and history of pedagogy. – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University. – Uman, 2017.

The thesis presents the findings of a holistic and systematic study of the theory and practice of higher educational institutions management in Ukrainian lands of the Russian Empire in the XIX – beginning of XX century.

The thesis describes the results of a holistic and systematic study of the theory and practice of management in higher educational institutions in the Ukrainian lands of the Russian Empire in XIX – beginning of XX century. The historiographical analysis of scientific publications on the study has been done in the investigation.

The concept of the notion «the management in higher educational institution» is defined as the process of implementation of the state regulation and internal governance of its activities shall be conducted on the basis of a combination of collegiate and single based principles, the autonomy and the self-differentiation, rights, powers and responsibilities of higher education institutions' governance and management authorities; the definition of the notion «higher education institutions management» is formulated as the process of mechanism implementation of national, regional and institutional regulation of the university, which is made on the principles of separation of rights, powers and responsibilities at the level of exercising control in higher education, and the government and management authorities of the higher educational institution).

Analyzed the transformation of the regulatory and legislative support activities of higher educational institutions of the study period.

The main periods of development of the theory and practice of management in higher educational institutions in the Ukrainian lands in XIX – beginning of XX century is determined, as well as the characteristic features and tendencies of each of them:

the first period (1802–1832 years), features of which were the establishment of the system of management of higher educational institutions in the Ukrainian lands of the Russian Empire: the emergence of state educational policy and management system. Key trends: the ideas of the state, regionalization, autonomy, collegial governance;

the second period (1833–1862 years), features of which was the development of management practices and development of theoretical ideas concerning the management of higher education institutions as a consequence of the generalization of practical management experience. Key trends: the adoption of important normative-legislative acts regulating the powers of administrative employees and collegial bodies of management; advanced development of management practices of higher education institutions; strengthening state presence in universities and the centralization of management; membership of scientific and pedagogical workers to discuss the University Statute; the focus of publications on basis of content of the activities and powers of the Trustees of the school districts and rectors of higher educational institutions;

the third period (1863–1883 years), features of which was the improvement of theoretical studies and the professionalization of management in higher educational institutions. Key trends: the growth of university publications and the emergence of detailed monographic research; rationale and implementation of the principle of

professionalization and managerial competence of trustees of school districts; increasing dependence of higher education institutions from the Ministry of national education and the limits of autonomy; the participation of teachers, scientists, managers, public figures in discussions regarding reform of the system of management of higher education institutions;

the fourth period (1884–1917 years), features of which was the transformation of the management of higher education institutions. Key trends: the expansion of normative-legal support of functioning of higher educational institutions of different types and forms of ownership; expansion of the scientists – researchers of problems of management of higher education institutions; the studies on substantiation of functional responsibilities and distribution of authority between the management bodies the structure of administrative interaction; borrowing the university management mechanism in public and private higher education institutions.

Permeating trend of the development of theory and practice of management in higher educational institutions in the Ukrainian lands in XIX – beginning of XX century selected periods defined by the transformation of the management system in accordance with the regulatory legal framework, a deterministic time requirements and the needs of society.

Investigated the transformation of the system of management of higher educational institutions in XIX – beginning of XX century at the state, regional and institutional levels in the unity of theoretical content, practical implementation, structural and substantial transformations in accordance with changes in the regulatory legislation.

The author determined the views of scientists, teachers, administrators, community's leaders study period in the control system universities XIX – early XX century. Views of Pirogov (the complete autonomy, the decentralization of universities' management, the Ministerial panel of respected scientists interuniversity publicity etc.), K. Ushinskiy (the internal university management, the management of schools district etc.), M. Kostomarov (the idea of «an open university», increasing the authority of the University and others), V. Vernadsky (special institutional character universities), E. Trubetskiy (the university autonomy as of the principle of self-government and self-increasing of professorial board, participation of professors in the collective management bodies), P. Vinogradov (activities of the university on the principles of self-government), K. Timiryazev (the administrative, academic, scientific and educational autonomy of universities returning, the election of the administrative and managerial positions, narrowing the impact of Trustees of school districts) and others are actualized in the investigation.

The conclusion is about the use of works above authors as a reliable on the basis in the development of the new trend of interdisciplinary scientific knowledge – universitology.

Based on the analysis of constructive experience in management of higher educational institutions in Ukrainian lands in the XIX – beginning of XX century is motivated the directions of improving the management of modern universities of Ukraine at the national, regional and institutional levels.

Keywords: higher educational institution, university, status, management, theory and practice of management, Rector, a Trustee of the school district, the history of higher education, the Ukrainian lands of the Russian Empire.

Підписано до друку 13.02.2017 р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.
Тираж 100. Зам. 24.

«Видавництво “Науковий світ”»[®]
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Казимира Малевича (Боженка), 23, оф. 414.
200-87-15, 050-525-88-77
E-mail: nsvit23@ukr.net
Сайт: nsvit.cc.ua